

WIE HEEFT DE ARCHIVARIS VERMOORD ... ?	
Patricia Quintens	2
HET FONDS KAREL DE PAUW ALS BRON VOOR EEN SOCIALE NETWERKANALYSE VAN DE VLAAMSE INTELLECTUELEN IN BRUSSEL TUSSEN 1930 EN 1970	
Frans Coomans	5
RESTAURATIE VAN EEN GEBROKEN FOTO OP PORSELEIN	
Herman Maes en Helena Desimpelaere	35
UITZONDERLIJKE ONTHULLING VAN HET OUDSTE ARCHIEFSTUK IN HET AMVB	
Remco Sleiderink en Frederik Geysen	55
ARCHIEFAANWINSTEN	
NAJAAR 2013 – VOORJAAR 2014	61
DE LIJKREDE(S) VOOR LODEWIJK DE RAET EN DE HONDERDJARIGE VERJAARDAG ERVAN	
Eva Schandevyl	63
VERZEN VOOR GIJS GARRÉ	
IN MEMORIAM	
Dirk Christiaens	71
ER ZIT MUZIEK IN DE BIBLIOTHEEK VAN HET KONINKLIJK CONSERVATORIUM BRUSSEL	
Johan Eeckeloo en Sofie Vanherle	77
KRONIEK	
Jimmy Koppen	86

WIE HEEFT DE ARCHIVARIS VERMOORD ... ?

Patricia Quintens, directeur AMVB

Het is druk, spannend en leerrijk in het AMVB. Waar vroeger het AMVB in hoofdzaak alleen stagiairs van de opleiding Master na Master archivistisch een kans gaf om stages te lopen, heeft het AMVB nu zelf actief gezocht naar een uitbreiding van stagiaires. De doelgroep was de lerarenopleiding eerste graad van de HUBrussel. En met resultaat. Jettie en Shari liepen drie weken stage en boekten leuke resultaten. Het was eens iets anders dan voor een klas staan. Creativiteit was nodig en werd met veel enthousiasme ingezet. Samen maakten ze het AMVB meer zichtbaar in het straatbeeld. De glazen deuren van de inkomhal werden onderhanden genomen en versierd met o.a. een Brussels gedicht en een Karel Buls die u de weg naar het AMVB toont. Jonge mensen jongleren ook met nieuwe media. Zo maakten onze twee stagiaires een filmpje voor het AMVB waarover later meer in *@rduin* en op de website van het AMVB.

Drie studenten van de lerarenopleiding van de VUB, Eric, Soufian en Manon kwamen in het kader van het vak Museumdidactiek (vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie) terecht in het AMVB. Zij creëerden een educatief pakket voor leerlingen uit de eerste graad. Vertrekpunt is de moord op de archivaris van het AMVB! Aan de hand van opzoekwerk in de leeszaal maar ook in de depots (onder begeleiding wel te verstaan) moeten leerlingen een moord oplossen. Spanning verzekerd! Ook de doelgroep 'Anderstaligen in Brussel' werd in de focus gezet. Op Erfgoeddag toonden docenten van Basiseducatie Brusselleer hoe zij in hun opleiding Nederlands Tweede Taal het Brussels Erfgoed van het AMVB gebruikten, benutten en verrijkten. De studenten van CVO (Centrum voor Volwassen Onderwijs) Lethas vertelden hun persoonlijke verhalen waarna er in dialoog gegaan werd met de familiekundigen van Brussel. De erfgoedmarkt die werd opgezet naar aanleiding van deze dag is nog steeds te bezichtigen in het AMVB.

De laatste week van april was traditiegetrouw ook de Digitale Week. "Waar heb je die foto's van de jeugdbeweging of vakantie nu weer opgeslagen? Staan je digitale bestanden over administratie, huiswerk van de kinderen en filmpjes verspreid op pc, USB-stick, DVD, externe harde schijf of op diskettes?" ... Zo kondigde het AMVB de vier gratis vormingssessies aan en met succes. De deelnemers kregen antwoord op

al hun vragen. Heb je dit gemist, niet treuren, het AMVB zal op regelmatige tijdstippen deze vormingen herhalen. Of kan je niet wachten, neem dan gerust contact op met het AMVB. Voor groepen geven we extra vormingssessies.

Al deze activiteiten en werkzaamheden kaderen in het concept "Community Archive" waarop het AMVB hard wil inzetten. U kon ze volgen en u kan ze nog nalezen op de website en de facebookpagina van het AMVB. Maar daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan de drie andere kerntaken van het AMVB. Daarvan vind u sporen terug in deze *Arduin*.

Na jaren van geduldig wachten is de porseleinen foto van Emanuel Hiel terug in het AMVB. De foto raakte tijdens een transport ernstig beschadigd. Omwille van de uniciteit van de foto werd de restauratie ervan toevertrouwd aan het fotomuseum van de provincie Antwerpen. Zij contacteerden op hun beurt het fotomuseum van Den Haag om zo terug te komen naar Antwerpen bij Herman Maes en Helena Desimpelaere.

Frans Coomans schrijft over het 'Fonds Karel De Pauw' dat in het AMVB berust. In zijn bijdrage belicht hij de evolutie van het netwerk van Vlaamse verenigingen in Brussel en de rol die Karel De Pauw daarbij vervulde.

De Erfgoedcollectie in het algemeen en het archief in het bijzonder blijft gestaag groeien. In deze *Arduin* kan u verder lezen wat het AMVB sedert de laatste *Arduin* allemaal verwierf. Het AMVB is nu de bewaarder van het archief van de vier grote Brusselse cultuurhuizen t.w. Koninklijke Vlaamse Schouwburg (KVS), Ancien Belgique (AB), Kaaitheater en Beursschouwburg. Daarnaast bevindt het archief van de koepel van de amateurkunsten zich ook in het AMVB, vertrekkend van het archief van de Brusselse Centrale van Amateurkunsten (CBA) en daaruit voortvloeiend het archief van het Centrum voor Vlaamse Amateurkunsten (CVA) en zijn rechtsopvolgers. De toestroom van archieven zorgde er ook voor dat het nooddepot omgevormd werd tot een tweede depotruimte. Dankzij de goede werkprestaties van de archivariissen zijn al deze archieven reeds raadpleegbaar tot op eerste niveau.

Karel De Pauw en echtgenote Maria Bulteel

die zijn Vlaamsgezindheid mee vorm zal geven. Op 1 juli 1920 behaalt hij het diploma van *instituteur primaire* en wordt met korte interims belast in de lagere scholen van Sint-Jans-Molenbeek en Brussel. Hij wordt er sterk aangegrepen door de achterstelling van Vlaamse kinderen. Dit prikkelt hem om zich volop te engageren in de Vlaamse ontvoeringsstrijd in Brussel.

In de jaren 1922 tot 1925 behaalt hij nog de graad van *licencié en sciences sociales* aan de ULB en van regent Germaanse talen aan de Rijksmiddelbare Normaalschool te Gent. Intussen wordt hij vast benoemd als onderwijzer bij de stad Brussel. Op 8 augustus 1925 huwt hij Maria Bulteel die honderd zal worden (1900-2001). Uit dat huwelijk worden twee zonen geboren: Wilfried² en Frans³. Vanaf 1926 is De Pauw als leraar verbonden aan het middelbaar onderwijs van de stad Brussel. In 1934 stapt hij over naar de normaalschool Karel Buls (Frans taalregime) waar hij zal blijven tot aan zijn pensioen in 1958. Hij wordt er eerst regent Nederlands in de voorbereidende afdeling, in 1936 leraar Nederlands aan de lagere afdeling en in 1946 leraar Nederlands en Duits aan de middelbare afdeling.

De opleiding van De Pauw verloopt dus grotendeels in het Frans evenals een aanzienlijk deel van zijn loopbaan. Tijdens de oorlogsjaren komt er in de Karel Bulsschool, mede door toedoen van De Pauw, een voorbereidend Nederlandstalig leerjaar tot stand dat later zal uitmonden in de volwaardige Nederlandstalige normaalschool Karel Buls. De Pauw levert een belangrijke pedagogische bijdrage tot het onderwijs van het Nederlands in Brussel en in Wallonië met zijn 16-delige taalmethode, bestemd voor het lager en voortgezet onderwijs van het Nederlands als tweede taal. Het eerste werkje verschijnt al in 1929 en de taalmethode bleef tot 1970 in gebruik. De methode wordt zelfs door Herman Teirlinck, koninklijk taalleraar, geïntroduceerd aan het Hof. De Pauw schreef tevens een *Gids voor Brussel* in vier talen.

In 1941 wordt De Pauw waarnemend en vanaf 1945 vast benoemd directeur van de avondschool van het Willemsfonds. Onder zijn leiding evolueert deze instelling tot de belangrijkste Nederlandstalige school voor sociale promotie van het land. In 1948 sticht hij de Rijkstechnische Normaalleergangen voor het Handelsonderwijs waardoor de opleiding tot leraar in het technisch avondonderwijs voor de Vlamingen in Brussel mogelijk wordt. Daarnaast bouwt hij de taalcurssussen Nederlands voor anderstaligen

² Wilfried De Pauw (1927-1996), was doctor in Letteren en Wijsbegeerte, doceerde in Zuid-Afrika en bouwde een carrière uit als diplomaat.

³ Frans De Pauw (1929-2006), echtgenoot van Lydia Deveen, jurist, hoogleraar en decaan van de rechtsfaculteit, speelde een cruciale rol bij het ontstaan van de autonome VUB en het academisch ziekenhuis te Jette.

verder uit tot ze in 1965, onder leiding van zijn broer Constant, een aparte entiteit zullen vormen.⁴ Van 1958 af wijdt hij zich exclusief aan de avondschool. Hij gaat pas met pensioen in 1969.

De Pauw was uitgesproken Vlaamsgezind. Hij zette zich in voor het realiseren van sociale promotie via volwaardig Nederlandstalig onderwijs dat hij als een voorwaarde zag voor de Vlaamse ontvoogding. In het Vlaamse leven te Brussel was hij een dynamische figuur. Als vrijzinnig humanist deelde hij zijn overtuiging in talrijke verenigingen. Begin jaren 1930 wordt hij bestuurslid van de Brusselse afdeling van het Willemsfonds en zal dat blijven tot zijn dood. Hij is tevens lid of bestuurslid van talrijke andere verenigingen, o.m. de Vlaamse Club, het Liberaal Vlaams Verbond, de Liberale Partij/PVV, het Humanistisch Verbond, het Vlaams Komitee voor Brussel, het Vlaams Aktiekomitee Brussel en Taalgrens, het Vermeylenfonds en de Vermeylenkring, de Stichting Lodewijk de Raet, het Algemeen Nederlands Verbond en de Vlaamse vrijmetselaarsloge Balder. Hij houdt honderden voordrachten en lezingen over opvoedkunde, letterkunde en cultuur in Brussel en in Vlaanderen. Voor zijn verdiensten ontvangt Karel De Pauw in 1956 het ridderchap in de Leopoldsorde (voor bewezen diensten in het middelbaar normaalonderwijs) en in 1963 wordt hij Officier in de Orde van Leopold II (voor zijn verdiensten als letterkundige en voordrachtgever).

Karel De Pauw overleed geheel onverwachts in zijn woning op 12 november 1970. Dat hij meer dan dertig jaar na zijn overlijden nog niet vergeten was, moet blijken uit een lovend artikel dat verscheen in *Tijdingen*, het mededelingenblad voor de vrienden van het AMVB, ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van zijn geboorte. Het werd geschreven door een oud-student van de leergangen en vrijwillig medewerker van het AMVB die benadrukt dat Vlaanderen Karel De Pauw, een joviale directeur, een groot mens en vooral een pionier van het Nederlandstalig onderwijs nooit mag vergeten.⁵

Het 'Fonds Karel De Pauw' van het AMVB

Het 'Fonds Karel De Pauw', in 2002 geschonken door zijn zoon Frans, vormde de voornaamste bron van ons onderzoek. Het archief behelst voor het grootste deel stukken die in verband staan met de loopbaan van De Pauw in het onderwijs, hoofdzakelijk in de avondschool van het Willemsfonds. Daarnaast bevat het fonds proefdrukken, contracten en verbeteringen met betrekking tot zijn taalboeken en reisgidsen. Deze bron is dan ook uitermate geschikt om de pedagogische betekenis van Karel De Pauw te onderzoeken. Ze weerspiegelt het naarstige werk dat De Pauw verzette bij het besturen

⁴ Deze leergangen Nederlands voor anderstaligen bestaan nog steeds. Zie www.willemsfondsbxl.be

⁵ VANDERVELDE (Guido). 'Karel De Pauw'. In: *Tijdingen*, september 2001, p. 13.

van de Willemsfonds-avondschool en bij het realiseren van zijn 16-delige taalmethode en zijn reisgidsen voor Brussel.

Ook zijn lidmaatschap van talrijke Vlaams-Brusselse verenigingen komt tot uiting in dit archieffonds. Een overvloed aan verzamelde persknipsels, brochures en programma's weerspiegelen zijn betrokkenheid bij de Vlaamse zaak. De Pauw bewaarde zowat alles wat te maken had met de Vlaamse Beweging en met het Brussels-Vlaams verenigingsleven in het bijzonder. Het fonds is dus zeer bruikbaar om het Vlaams leven in Brussel te onderzoeken evenals de ruimere context van de Vlaamse Beweging.

Onderzoeksoepzet

Sociologisch gezien maakte De Pauw deel uit van een publieke sfeer van Vlaamsgezinde middenklasse-intellectuelen in Brussel. Vertrekkende vanuit het persoonlijke sociale netwerk van Karel De Pauw wensten we in deze studie de bijdrage te analyseren van een generatie Vlaams-Brusselse intellectuelen tot het emancipatieproces van de Vlamingen in de periode 1930 tot 1970. De relaties van De Pauw werden daarbij als uitgangspunt genomen om de evolutie van het Vlaamse sociale, culturele en politieke netwerk in de hoofdstad in relatie tot de tijdsgebonden maatschappelijke en politieke processen te reconstrueren en te verhelderen. Op die manier werden via de sociale netwerkanalyse (SNA), vanuit een historisch perspectief, de verbindingen blootgelegd tussen de voornaamste actoren van het Vlaams leven te Brussel tijdens die periode. SNA is gedurende de laatste decennia uitgegroeid tot een volwaardige analysetechniek ondersteund door een sterk theoretisch kader en methodologisch instrumentarium, ook in de historische research.

Het persoonlijk netwerk van Karel De Pauw vormde het vertrekpunt om een zo helder mogelijk diachronisch beeld te bekomen van het globale netwerk van de voornaamste Vlaams-Brusselse actoren in de periode tussen 1931 en 1970. Daarbij ging het vooral om het identificeren van vormen van intellectuele sociabiliteit die een invloed uitoefenden op de evolutie van de positie van de Vlamingen in Brussel. Om de diachronische dimensie, m.a.w. de evolutie van het netwerk te onderzoeken, werd de bestudeerde periode 1930-1970 opgedeeld in drie subperiodes (1930-1940, 1941-1958 en 1959-1970) zodat de verschuivingen van de netwerkrelaties in de tijd zichtbaar werden.

SNA biedt een verhelderend beeld van de onderlinge verhoudingen van de actoren, geeft aan welke personen of organisaties als knooppunt fungeren en verschaft een indicatie van de onderlinge nabijheid van de actoren in relaties tot elkaar. De analyse werd uitgevoerd met behulp van het computerprogramma *NodeXL*, dat toelaat de onderlinge relaties van alle actoren visueel voor te stellen en te kwantificeren volgens een aantal parameters.

Willem Pelemans

Analyse van de periode 1930-1940

De twee belangrijkste organisaties die in de vooroorlogse periode het netwerk rondom De Pauw bepalen zijn het Willemsfonds en de Vlaamse Club. Deze verenigingen vertonen allebei een sterke interne cohesie maar positioneren zich relatief onafhankelijk tegenover elkaar. Verbindingen tussen beide entiteiten verlopen via De Pauw zelf, zijn echtgenote Maria Bulteel en de Willemsfonds-bestuursleden Willem Pelemans⁶, Leo Schalckens, Emile Deveen, Louis Van Houdt en ook via Hendrik De Cort, de directeur van de school van het Willemsfonds. Het netwerk is in deze periode voornamelijk gecentreerd rond de figuren De Pauw en Pelemans.

Wellicht was het Pelemans die De Pauw in 1931 bij de toen nog zeer elitaire Vlaamse Club introduceerde. Pelemans was immers van 1928 tot 1935 secretaris van de Club. De Vlaamse Club kan gekarakteriseerd worden als een vorm van intellectuele en artistieke (vooral literaire) sociabiliteit met distinctieve kenmerken.

De Brusselse Willemsfondsafdeling vertoonde ook een sterke band met Kindergeluk, een organisatie die voorzag en nog steeds voorziet in educatieve stimulansen en ontspanning voor zwakkere Brusselse stadskinderen. Deze liefdadigheidsorganisatie kon regelmatig rekenen op financiële steun vanwege de Willemsfonds-avondschool. Kindergeluk werd officieel in 1922 gesticht door een aantal medewerkers van *Het Laatste Nieuws*. Naast De Pauw en Pelemans, waren nog andere Willemsfondsen er bij betrokken nl. Aimé De Cort⁷, Cyriel Baeyens en August Wouters, respectievelijk als één van de stichters en als voorzitters. De Cort was net als Pelemans werkzaam bij *Het Laatste Nieuws*, eigendom van Julius Hoste jr. sinds 1933, die het schopte tot minister van Openbaar Onderwijs tussen 1936 en 1938. Hoste trad op als mecenas van het Willemsfonds en

⁶ Willem Pelemans (1901-1991) groeide op in Rijsel. Naar eigen zeggen leerde hij Nederlands door de boeken te lezen uit de Brusselse bibliotheek van het Willemsfonds. Hij studeerde voor onderwijzer aan de normaalschool Karel Buls, was leraar (tot 1951), componist en muziekrecensent, maar grotendeels autodidact op muzikaal gebied. Hij werkte voor *Het Laatste Nieuws* van 1944 tot 1985 en was radiomedewerker voor de liberale omroep (Librado). Pelemans organiseerde liederavonden in het Willemsfonds, Kindergeluk en in de Liberale Volksbond en gaf vaak voordrachten. FLORQUIN (Joos). *Ten huize van... Willem Pelemans*. Leuven, Davidsfonds, 1982, p. 163-187; Willem Pelemans, In: *De Vlaamse Gids*, 1991, p. 44-55; LEYTENS (Luc), 'Pelemans, Willem'. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (NEVB), Tielt, 1998, p. 2416-2417.

⁷ Aimé De Cort (1883-1943) was jarenlang secretaris en leraar Nederlands in de avondschool en bibliothecaris en secretaris van de Brusselse afdeling van het Willemsfonds. Hij was bovendien directeur van een vierdegraadschool in Sint-Jans-Molenbeek. Hij was tevens toneelauteur, schreef werken over o.m. volkskunde, verzamelde sprookjes, rijmpjes en liedjes uit het kinderleven en bewerkte Conscience voor de jeugd. (*Eeuwfeest van het Willems-Fonds 1851-1951*, Gent, Boekhandel Fecheyr, 1951, p. 82-83).

de avondschool. Nog een belangrijke liberale politieke figuur, tevens journalist bij *Het Laatste Nieuws*, was Leo Schalckens⁸. Een andere medewerker van die krant was Jan Baptist Hereng, een krachtig figuur in het Brussels, vrijzinnig verenigingsleven, voorzitter van een andere bloeiende kern van het Willemsfonds te Schaarbeek, lid ook van de Vlaamse Club en net als De Pauw en Pelemans lid van de Vlaamse loge Balder. De socialist Emanuel Deveen, een leeftijdsgenoot en vriend van De Pauw, zou later het voorzitterschap van Willemsfonds-Schaarbeek overnemen.

Er tekent zich dus rondom Karel De Pauw een embryonale as *Het Laatste Nieuws* – Liberaal Vlaams Verbond – vrijmetselarij af, die zich concentreert rond figuren als Pelemans, Hereng en Schalckens. De interactieve verbondenheid tussen deze drie organisaties zal zich in de volgende periode nog duidelijker profileren. De relaties van De Pauw met het Vlaams Verbond voor Brussel verliepen in deze periode nog op indirecte wijze. Voor het Willemsfonds waren het Hendrik De Cort, die toen directeur was van de avondschool, en Albert Verborgh, die de vergaderingen van het VVB bijwoonden. De uitstraling van De Pauw is in deze fase in feite nog vrij bescheiden maar ze groeit wel. Hij wordt erkend als 'intellectueel', zetelt in het bestuur van het Willemsfonds en de avondschool, bekleedt vanaf 1934 een positie van aanzien als leraar in de middelbare school Karel Buls en is recent ingewijd in de loge. Bovendien publiceert hij in deze periode al heel wat leerboeken. Hij beweegt zich hoofdzakelijk in het vrijzinnige milieu van het Willemsfonds waar hij geen enkele culturele activiteit mist, neemt, samen met zijn echtgenote, ook deel aan het pluralistische Vlaamse leven in de hoofdstad (Vlaamse Club, KVS...) maar als 'bruggebouwer' is zijn gewicht nog klein. Daarvoor is het wachten op het moment dat hij directeur wordt van de avondschool en zich meer uitgesproken gaat engageren en profileren als verdediger van de belangen van de Vlaamse Brusselaars, bijvoorbeeld in organisaties zoals het Vlaams Komitee voor Brussel.

⁸ Leo Schalckens (1902-1971) had als bijnaam 'de vliegende reporter' omwille van zijn vele vliegvlagen naar het buitenland. Hij was licentiaat in de politieke en koloniale wetenschappen (ULB), leraar, lid van het Liberaal Vlaams Verbond en van het Willemsfonds. Op aanraden van burgemeester Van de Meulebroeck zou hij na de oorlog in de actieve politiek terechtkomen. Hij werd liberaal gemeenteraadslid van 1946 tot 1964 en opnieuw in 1970. Hij was ook provinciaal senator van 1949 tot 1950 en provincieraadslid van Brabant van 1950 tot 1958. Daarnaast combineerde hij heel wat bestuurlijke functies in allerlei instellingen (KVS, Muntshouwborg), scholen en verenigingen. Hij zette zich in voor het behoud van monumenten en kunstwerken. Schalckens gaf regelmatig voordrachten in de Brusselse afdeling van het Willemsfonds. ('Lijkrede van de heer Léon Schalckens, gemeenteraadslid.' In: *Gemeentebld van de Stad Brussel*, januari 1971; 'De liberale kandidaat Leo Schalckens voor de Kamer.' In: *Het Volksbelang*, 4 juni 1949).

Julius Hoste Jr

Analyse van de periode 1941-1958

In vergelijking met de vorige periode worden de banden tussen de actoren talrijker, complexer en meer gediversifieerd. Veel meer actoren fungeren als verbindingen, 'bruggen' tussen twee of meer andere actoren. Ook de organisaties/verenigingen zelf worden complexer.

De twee grote subsystemen, het Willemsfonds en de Vlaamse Club, blijven in deze periode een prominente rol spelen. Maar nu verschijnt er ook een derde hoofdrolspeler, het Vlaams Komitee voor Brussel (VKB). Karel De Pauw komt voor in de statuten van het VKB dat zijn nieuwe benaming kreeg in 1949⁹. Het VKB poogde het Vlaams bewustzijn in Brussel te sensibiliseren, stelde zich het behoud en het bevorderen van het Vlaams leven te Brussel tot doel, de Vlaamse belangen te Brussel en de randgemeenten te vrijwaren en hiervoor actie te voeren op economisch, cultureel en artistiek vlak. Als drukingsgroep trad het op als enig overkoepelend orgaan van de Brusselse, Vlaamse socioculturele verenigingen. Het comité versterkte zijn machtspositie aanzienlijk door het coördineren van de activiteiten van deze verenigingen en door het promoten van eigen initiatieven, steeds met respect voor ieders ideologische en filosofische overtuiging.¹⁰

De Pauw engageerde zich in de loop van de jaren 1950 in toenemende mate in deze strijdvereniging waar hij zich om evidente redenen vooral bekommerde om dossiers die te maken hadden met de Vlaamse onderwijssituatie in Brussel.

Daartoe was er binnen het VKB een schoolcommissie opgericht. Hij kwam er, samen met zijn mede-Willemsfondsen Willem Pelemans, Albert Verborgh en de journalisten Ryckaert en De Mol, in contact met een resem vertegenwoordigers van andere zuilen en gezindheden: het Vlaams Economisch Verbond, de CVP (met o.a. Leo Lindemans¹¹),

de Volksunie (gesticht in 1954), de Vlaamse Volksbeweging¹² (vanaf '56), het Davidsfonds en andere organisaties, meestal van katholieke signatuur. Er was een katholiek overwicht en men zou dus kunnen stellen dat de aanwezigheid van de vrijzinnigen de invloed van de katholieken enigszins temperde. De socialistische strekking lijkt, afgezien van Hendrik Fayat, minder vertegenwoordigd te zijn in deze periode. Voorts valt op te merken dat de banden tussen VKB en de cluster van vrijmetselarij, *Het Laatste Nieuws* en Liberaal Vlaams Verbond/Liberale Partij beperkt zijn. Eens te meer zijn het De Pauw en Pelemans die hier als potentiële tussenpersonen fungeren.

Op het eerste gezicht lijkt de relatieve ongebondenheid van het VKB tegenover de Vlaamse Club, toch ook een pluralistische organisatie, vrij opmerkelijk. Verbindingspersonen tussen de twee organisaties zijn De Pauw zelf, Pelemans, de katholieke Kredietbank-topman Jozef Clottens, de liberale, Vlaamsgezinde uitgever Leo Van Hoorick¹³ en de advocaat Albert De Cuyper¹⁴. Hoewel ze allebei de Vlaamse aanwezigheid in Brussel willen affirmeren, gaat het om twee inhoudelijk verschillende verenigingen. Het Vlaams Komitee voor Brussel was in de eerste plaats een persiegroep met als oogmerk de Nederlandstalige aanwezigheid en cultuur in Brussel te bevorderen en actie ten voordele hiervan te voeren. De Vlaamse Club daarentegen was eerder een gezelligheidsvereniging, gericht op ontspanning en cultuurbeleving voor mensen van diverse ideologische overtuigingen, maar met een gemeenschappelijke voorliefde voor de Nederlandse taal. De Club werd veeleer gefrequenteerd door een intellectueel en cultuurminnend publiek waaronder personen die zelf actief waren in de culturele en artistieke sector. We vinden er enkele NIR-kopstukken terug, zoals

⁹ Van 1946 tot 1949 was de benaming 'Comité ter Bevordering van het Vlaams Leven te Brussel'.

¹⁰ VERKOUTER (Myriam). 'Vlaams Komitee voor Brussel.' In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 3325-3326.

¹¹ Leo Lindemans (1923-2008) zetelde van 1958 tot 1981 in Kamer en Senaat voor de CVP. Hij zat in het bestuur van het Vlaams Komitee voor Brussel en de Vlaamse Volksbeweging. Zijn belangrijkste parlementaire initiatieven hadden betrekking op de vernederlandsing van het bedrijfsleven (1958-1959), de aanpassing van de vredegerichtkantons van Halle-Vilvoorde en Brussel aan de taalgrens. ('Eresenator Leo Lindemans (85) overleden.' In: *Het Laatste Nieuws*, 6 mei 2008; WOUTERS (Nico). 'Lindemans, Leo.' In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1911-1912).

¹² De Vlaamse Volksbeweging (VVB) werd in 1956 op een brede democratische basis opgericht. Ze wilde een niet-partijgebonden actie voeren maar verloor veel van haar socialistische en vrijzinnige aanhangers toen zij zich uitsprak voor federalisme. De VVB deed aan studie en vormingswerk op het gebied van de economische en sociale ontwikkeling van Vlaanderen. De beweging bewerkte of stimuleerde het ontstaan van verscheidene andere persiegroepen waaronder in '58 het Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens. (WITTE (Els) en CRAEYBECKX (Jan). *Politieke geschiedenis van België sinds 1830*. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1985, p. 338-339).

¹³ Leo Van Hoorick (1887-1965) was o.m. secretaris van het LVV, medestichter van de Brusselse afdeling van het VEV en voorzitter van de Vlaamse Club (1954-1964). Hij werd ook ondervoorzitter van het Vlaams Komitee voor Brussel. (DURNEZ (Gaston). 'Hoorick, Leo van.' In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1468)

¹⁴ Albert De Cuyper (1915-1993) werd voorzitter van het Vlaams Komitee voor Brussel van 1971 tot 1984. (DENYS (Franz). 'Cuyper, Albert G.F. de.' In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 832).

Herman Liebaers

administrateur-directeur-generaal Jan Boon, Julien Kuypers¹⁵, Paul Vandenbussche¹⁶ en de kunstkenner Maurits Bilcke (1913-1993); verder de dichter en toneelschrijver Marcel Coole (1913-2000), de auteur en hoogleraar Franz De Backer (1891-1961) en de eminente Herman Teirlinck; leraren zoals René. De Coninck en Emanuel Deveen en journalisten zoals F. Hautekiet (secretaris in de Vlaamse Club en tevens lesgever bij het Willemsfonds). Een ander opgemerkt lid was Herman Liebaers.¹⁷

Vrijzinnigen voelden zich blijkbaar thuis in de Vlaamse Club. Eens te meer vervult Karel De Pauw een functie als bruggenbouwer tussen de Vlaamse Club en liberale, vrijzinnige organisaties, samen met Hereng, Liebaers en Pelemans. De Club heeft nogal wat vrijzinnige, zelfs maçonnieke, voorzitters gehad. Denken we maar aan Vermeylen, Teirlinck, Kuypers, De Backer, Van Hoorick en Liebaers. Ook Georgette Van Straelen-Van Rintel (1923-2013) zou het in de jaren '80 tot voorzitter schoppen. Ze deed haar intrede in 1946, met niemand minder dan Karel De Pauw als peter. Als lerares Nederlands in de normaalschool Karel Buls was ze een collega van De Pauw. Later werd ze inspectrice van het Brussels stedelijk onderwijs. Vanaf de jaren 1950 was ze actief als bestuurslid van het Willemsfonds en de leergangen. Ze omschrijft de jaren na de oorlog als een 'gouden tijd' en bewaart goede herinneringen aan de galabals van de Club in het Astoriahotel en aan de prestigieuze diners. Ze wijst op de samenhang van de Vlamingen na de oorlog, ook los van de zuilen. Het was zeker niet zo dat de Vlaamse Club louter gefrequenteerd

¹⁵ Julien Kuypers (1892-1967) was een veelzijdig man. Hij werd binnen de NIR (en later binnen de BRT/RTB) met de hoogste functies belast. Kuypers behoorde tot de medeoprichters van de Vlaamse Club en werd voorzitter in 1932. Hij was kabinetschef van verscheidene socialistische ministers. Op 1 september 1944 werd hij benoemd tot secretaris-generaal van het ministerie voor Onderwijs en Wetenschappen. Hij was intensief betrokken bij de reorganisatie van de onderwijswetgeving die in '55-'56 aanleiding gaf tot de schoolstrijd. Vervolgens werd hij minister voor Buitenlandse Culturele Betrekkingen tot 1962. Kuypers was een overtuigd socialistisch militant, flamingant en aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte. (NEYT (Johan). 'Kuypers, Julien'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1759-1760).

¹⁶ Paul Vandenbussche (1921-2011) werd, na zijn studies rechten en geschiedenis te Leuven, in 1945 radiojournalist bij het NIR, gespecialiseerd in buitenlandse politiek. Hij was van katholieken huize. Hij drukte zijn stempel op de nieuwe omroepwet van 1960 die ruimere Vlaams-autonome ontplooiingskansen op programmeergebied schiep. Vanaf '60 stond hij aan het hoofd van de BRT. (HEMMERECHTS (Karel). 'Vandenbussche, Paul'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 3153-3154).

¹⁷ Herman Liebaers (1919-2010) bekleedde een hele resem functies. Hij was o.m. grootmaarschalk aan het Hof, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek, secretaris van de Vlaamse Club, hoogleraar aan de VUB en lid van de loges Balder (tot 1966) en Branding (BINST (Jean-Marie)). 'Herman Liebaers (1919-2010): het roodborstje van koning Boudewijn'. In: *Brussel Deze Week*, 17 november 2010).

Robert Foncke

werd door Vlamingen, nogal wat leden waren Franstalig.¹⁸ De Pauw werd bestuurslid van de Club in 1931, van 1949 tot 1957 droeg hij de titel van commissaris en vanaf 1960 trad hij toe tot de raad der Senioren. In de verslagboeken vonden we evenwel weinig specifieke tussenkomsten van De Pauw.

De avondleergangen van het Willemsfonds breiden zich, met directeur De Pauw aan het roer, exponentieel uit. Met het aantal studenten stijgt ook het aantal personeelsleden. Er doet zich daarbij een opvallende tweedeling voor: enerzijds is er de groeiende groep leerkrachten, die een vrij geïsoleerd geheel vormt binnen het netwerk, en anderzijds is er het Inrichtend Comité en de Bestuurscommissie van de leergangen, met bestuursleden die doorgaans sterk verbonden zijn met, en geëngageerd zijn in andere Brusselse verenigingen. De leerkrachten waren onderwijzer, regent of licentiaat. Onder hen zullen er vast wel lid geweest zijn van het Willemsfonds en/of andere Brusselse verenigingen, maar veruit de meesten hebben in het Nederlandstalig verenigingsleven in Brussel geen prominente rol gespeeld, en waar dat wel het geval was, hebben ze vaak niet lang les gegeven in de Willemsfonds-avondschool.¹⁹ De avondschool met al haar geledingen won meer en meer aan belang en slurpte steeds meer van De Pauws tijd op. In zijn persoonlijk netwerk bleven Willemsfonds en avondschool dan ook een grote plaats innemen.

De gezaghebbende figuur Robert Foncke²⁰ treedt in deze periode voor het voetlicht. Hij trad begin jaren vijftig toe tot het bestuur van Willemsfonds-Brussel en de leergangen, was ondervoorzitter en schopte het in 1954 tot voorzitter na het overlijden van Hoste jr. Hij was ook voorzitter van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde en lid van de Vlaamse Club.

Kijken we naar de cohesiekracht van de personen in het netwerk, dan blijft, naast Karel De Pauw, Willem Pelemans een belangrijke brugfunctie vervullen met zijn talrijke engagementen als bestuurslid in Nederlandstalige instellingen, maar ook en niet in het minst door zijn functie als cultuurverslaggever bij *Het Laatste Nieuws*. Pelemans was goed be-

¹⁸ AMVB-project 'Vlaams geheugen van Brussel': geluidsopname van het interview met G. Van Straelen-Van Rintel door Kathleen De Blauwe, 18 oktober 2011.

¹⁹ Voorbeelden van 'prominente' lesgevers: Jan Bascour, Frans De Pauw, Lydia Deveen, Georges Kint, Albert Parloor, Frans Schellens en Louis Van Houdt.

²⁰ Robert Foncke (1889-1975) was professor in de Germaanse filologie aan de Gentse Rijksuniversiteit. Hij publiceerde tal van artikels in diverse tijdschriften, vooral historisch-filologische bijdragen over zijn geboortestad Mechelen. Hij was een tolerant en gematigd vrijzinnig liberaal die echter nooit tot de partij toetrad. (DE SMET (Gilbert A.R.). 'Foncke, Robert'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1162)

vriend met de schilder Felix De Boeck uit Drogenbos, waar hij meermaals ontmoetingen organiseerde tussen zijn vrijzinnige vrienden, Willemsfondsen en vrijmetselaars (o.m. Karel De Pauw) en de diepgelovige schilder.

De centrale, bindende rol van het invloedrijk persorgaan *Het Laatste Nieuws* komt duidelijk uit de verf. De krant was in 1888 gesticht door Julius Hoste sr. die een goedkoop Vlaams volksblad wilde uitgeven met aanvankelijk ook een ruime culturele roeping. Hij kende een ruime verspreiding bij Vlaamse arbeiders en bedienden waardoor hij een niet onbelangrijke rol speelde bij het behoud van het Nederlands in de hoofdstad. In de 20e eeuw zou er tussen de krant en de liberale beweging nog lange tijd een hechte band bestaan, zowel redactioneel als organisatorisch.²¹ Het dagblad berichtte loyaal over ieder evenement in het Willemsfonds of de avondschool. De Vlaams-liberaal-vrijzinnige krant verschafte in deze periode werk aan maar liefst 13 personen uit De Pauws netwerk²². Hun broodheer, Julius Hoste jr. (1884-1954), eigenaar van de krant, was van in de jaren dertig tot aan zijn dood ondervoorzitter, zowel van de leergangen als van Willemsfonds-Brussel waar hij soms voordrachten gaf. Hoste studeerde rechten aan de ULB. Hij speelde een doorslaggevende rol in het Liberaal Vlaams Verbond, stond in voor de publicatie van *Het Volksbelang* en zorgde eveneens voor een bevoorrechte band tussen *Het Laatste Nieuws*, het Liberaal Vlaams Verbond en het Willemsfonds dat hij financieel steunde. Na de terugtrekking van Louis Franck in 1926 was hij de enige markante leider van een minimalistische doch beginselvaste liberale Vlaamsgezindheid.²³ In de tweede regering Van Zeeland schopte Hoste het tot minister ondanks het feit dat hij geen parlementair mandaat bekleedde. Hoste speelde als minister van Openbaar Onderwijs van 1936 tot 1938 een politiek ten gunste van de Vlaamse Brusselaars. Hij richtte Vlaamse klassen op en stichtte nieuwe secundaire scholen. Hij speelde ook een belangrijke rol bij de erkenning van de Willemsfonds-avondschool door de Staat. In 1938 richtte hij de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België op.²⁴ Albert Maertens en Willem Pelemans werden na de bevrijding door Hoste – die als regeringslid de oorlog in Groot-Brittannië had doorgebracht – aangezocht om een vernieuwde redactionele ploeg samen te stellen voor *Het Laatste Nieuws*.

²¹ MENNEKENS (Herman), BASILIADES (Johan), DESWERT (Kurt). *Vlaams Sociaal Liberaal in Brussel*. Willemsfonds Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2010, p. 29-30.

²² Met name A. Maertens, A. De Cort, Johan De Maegt, Joris De Maegt, A. De Mol, J.B. Hereng en zijn dochter Isa, H. Liebaers, W. Pelemans, L. Schalckens, L. Van Hoorick, H. Van Werveke en J. Walravens.

²³ HASQUIN (H) en VERHULST (A), eds. *Het liberalisme in België*, Brussel, 1989, p.225-227.

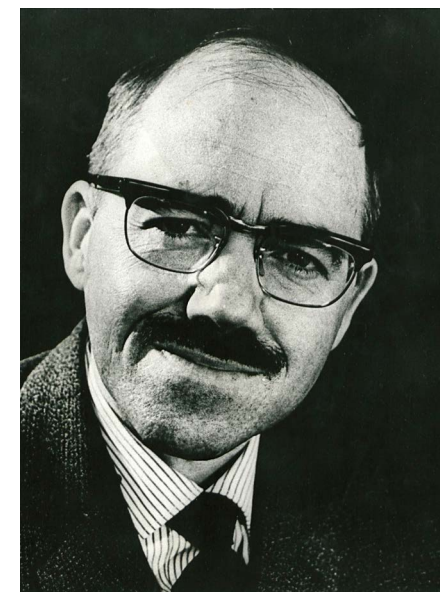
²⁴ SIEBEN (Luc) en VAN GINDERACHTER (Maarten). 'Hoste, Julius'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1469-1470.

Albert Maertens (°1915) nam, na de dood van Hoste in 1954, het bestuur van het dagblad over. Hij bleef directeur-generaal van *Het Laatste Nieuws* tot aan zijn pensioen in 1985. Als student rechten was hij een opvallend bedrijvig lid van het Liberaal Vlaams Studentenverbond in Gent geweest. Hij werd een beloftevol en gedreven advocaat die zich ook in het antifascistisch verzet verdienstelijk had gemaakt.²⁵ Vanaf einde jaren 1940 begon hij een rol te spelen in het Brusselse Willemsfonds, o.m. als ondervoorzitter van de avondschool-leergangen en vanaf 1954 van de Brusselse afdeling zelf. Maertens behoort tot één van de belangrijkste vormgevers van het Vlaamse liberalisme in de tweede helft van de 20e eeuw. Hij zorgde voor de uitbouw van een Vlaamsgezind en sociaalbewogen liberalisme. Hij was een belangrijke figuur achter de schermen van de Liberale Partij, was van 1945 tot 1968 ondervoorzitter van het Liberaal Vlaams Verbond en speelde een rol in nog vele andere verenigingen en instellingen. Hij was een invloedrijk maar immer discreet strateeg en talentenjager, een drijvende kracht ten gunste van de Nederlandstalige cultuur in Brussel waarbij naast het Brusselse Willemsfonds, de Koninklijke Vlaamse Schouwburg en de VUB op zijn blijvende inzet en steun konden

²⁵ MENNEKENS (Herman), BASILIADES (Johan), DESWERT (Kurt). *Op. cit.*, p. 33.

Albert Maertens

Jan Walravens

rekenen.²⁶ Maertens vervult vooral een bindende rol, samen met Pelemans en in mindere mate De Pauw, als het gaat om de relaties tussen het Willemsfonds enerzijds en *Het Laatste Nieuws*, het LVV en de vrijmetselarij anderzijds.

De jong gestorven Jan Walravens²⁷ (1920-1965) was een andere werknemer van *Het Laatste Nieuws* die een belangrijke rol speelde in het Willemsfonds en de Willemsfonds-avondschool. Walravens kan beschouwd worden als een vernieuwer van de Vlaamse letterkunde. Hij groeide op in Anderlecht en liep er ook school. In de bibliotheek van het Willemsfonds leerde hij de wereldliteratuur kennen. Hij werd sterk beïnvloed door Sartre en het existentialisme. Na de oorlog, die hem tekende, werd hij door Willem Pelemans op de redactie van *Het Laatste Nieuws* geïntroduceerd. Hij werd er uiteindelijk hoofdredacteur Cultuur. Walravens was ook redactiesecretaris van *De Vlaamse Gids*. In '49 stichtte hij het tijdschrift *Tijd en Mens*. Eind jaren veertig vinden we hem terug in het bestuur van Willemsfonds-Brussel en enkele jaren later ook als lid van het Inrichtend Comité van de leergangen. Hij was nog bestuurslid toen hij vroegtijdig overleed.

In het sociaal netwerk kan men ook familiale of zelfs dynastieke lijnen ontwaren. Emile Deveen (1869-1954) was van 1922 tot aan zijn dood voorzitter van het Willemsfonds en van de leergangen. Hij was ambtenaar en jurist en de eerste Nederlandstalige voorzitter van het Rekenhof vanaf 1931. Emile Deveen was de zoon van Félicien Deveen en de broer van Louis Deveen²⁸, die de vader was van Emanuel Deveen en de grootvader van Lydia Deveen²⁹. De broers Emile en Louis Deveen speelden tot op hoge leeftijd een prominente rol in Willemsfonds-Brussel en -Schaarbeek. Louis was bovendien de schoonzoon van Emanuel Hiel, de liberale Vlaamsgezinde auteur.³⁰ Louis' zoon Emanuel, socialistisch geïnspireerd, volgde hem op als voorzitter in Schaarbeek. Via het Willemsfonds en andere Vlaams-Brusselse verenigingen raakte de familie Deveen nauw bevriend met de familie De Pauw, wat zelfs zou resulteren in een huwelijk.³¹

Louis Van Houdt (1878-1963), was de grootvader van Lydia Deveen langs moederszijde. Van Houdt, onderwijzer, werd Willemsfonds-lid in 1899 en zat van in de jaren dertig tot

²⁶ WOUTERS (Nico). 'Maertens, Albert'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1983-1984; De Blauwe Wie Is Wie www.liberaalarchief.be

²⁷ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1970-1971*, Leiden, 1972, p. 181-190.

²⁸ Louis Deveen (1868-1950) werd na de Tweede Wereldoorlog voorzitter van de Willemsfonds-afdeling Schaarbeek-Sint-Joost.

²⁹ Lydia Deveen (*1929) is o.m. doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (ULB, 1964), professor-emeritus van de VUB en gewezen staatssecretaris en senator. Zij was stichtend lid van de Rode Leeuwen in 1968.

³⁰ DEVEEN-DE PAUW (L.). *Momenten in profiel*. Brussel, 2011, p. 10.

³¹ Frans De Pauw huwde Lydia Deveen in 1951.

Emile Deveen

vijftig in het bestuur, het Inrichtend Comité en de Bestuurscommissie van de leergangen, die hij ook lange tijd voorzat. Hij was maar liefst 47 jaar lang leraar Nederlands bij het Willemsfonds.³²

Na zijn pensionering in '49 bleef de naar verluidt erg vriendelijke en gezapige Van Houdt actief in het Willemsfonds als onbezoldigd inspecteur van de taalcursussen in opdracht van het bestuur. Tot op hoge leeftijd volgde hij de meeste voordrachten van het Willemsfonds, de zondagslezingen van het Jubelpark of was hij vaak te zien in de Vlaamse Club.³³

Er vallen overigens nog wel meer interessante familiale banden te bespeuren binnen het sociaal netwerk. Vooreerst is er natuurlijk de familie De Pauw zelf. Karel, zijn broer Constant, zijn echtgenote Maria Bulteel en zijn zonen Frans en Wilfried speelden allen een opmerkelijke rol in het Nederlandstalig Brussels verenigingsleven. De Pauw's echtgenote was een tijdlang 'eerste secretaresse' van de Vlaamse Club³⁴ waar ze ook instond voor de organisatie van het kerstfeest. Ze verzorgde ook het secretariaat en de propaganda van de avondschool. Er profileert zich dus in deze periode een cluster die men 'familiaal' zou kunnen noemen en die, via zoon Frans De Pauw, schoondochter Lydia Deveen en haar vader Emanuel belangrijke verbindingen met socialistische organisaties laat zien. Het gaat uiteraard om het Vermeylenfonds, de Vermeylenkring (vanaf 1954) en de Belgische Socialistische Partij met als belangrijke figuren Hendrik Fayat, Piet Vermeylen en Julien Kuypers. Het Vermeylenfonds was een socialistisch geïnspireerde, Vlaamse cultuurvereniging, gesticht in 1945 na de dood van August Vermeylen. Voorzitter Achilles Mussche had doorgedrukt dat de vereniging zich niet presenteerde als uitgesproken socialistisch maar wel als een algemeen Vlaams, pluralistisch platform. Men slaagde er aanvankelijk dan ook in enkele katholieken en liberalen, zoals Franz De Backer en Karel Jonckheere in het hoofdbestuur op te nemen. Vanaf 1961 besloot dit fonds een ietwat andere koers te gaan varen. Van een – in theorie althans – algemeen Vlaams organisme met een neutraal karakter werd het Vermeylenfonds een ruim opgevat, onafhankelijk socia-

listisch cultuurorganisme.³⁵ Ondanks deze koerswijziging bleef Karel De Pauw ook na '61 een trouw lid. De publicatie van de talenttelling van 1947 vormde in 1954 de aanleiding voor de stichting van de Vermeylenkring door Hendrik Fayat. De werking ervan zou aanzienlijk bijdragen tot het versterken van de Nederlandstalige aanwezigheid in de hoofdstad.³⁶

Ook Jan Baptist Hereng was een aangetrouwde verwant van De Pauw. Hereng, de voorzitter van Willemsfonds-Schaarbeek en een belangrijke verbindingsfiguur in het netwerk, was gehuwd met Elza-Paula Deveen³⁷ (1893-1962), de zus van Emanuel Deveen. Hun dochter Isa was de echtgenote van Herman Liebaers die o.m. lid was van de Vlaamse Club en van de loge Balder, net als zijn schoonvader. Er waren nog andere familiërelaties: Robert Foncke, de voorzitter van Willemsfonds-Brussel, was de schoonvader van Theo Luyck, de Gentse hoogleraar Geschiedenis die o.a. in Brussel gestudeerd had. En Herman Teirlinck was de schoonvader van de kunstenaar Karel Maes³⁸ (1900-1974), een leeftijdsgenoot van De Pauw die de Vlaamse Club frequenteerde en in de jaren '30 een deel van het interieur van De Pauws woning ontwierp in art-decostijl.

Een nieuwe, ietwat vreemde eend in de bijt is de Belgisch-Zuid-Afrikaanse Vereniging waarvan De Pauw begin jaren vijftig lid werd. Zijn belangstelling voor Zuid-Afrika ontstond toen zijn zoon Wilfried er in 1950 naartoe trok met een studiebeurs. Het bestuur van deze vereniging bestond voor een deel uit leden van het Belgische establishment waarvan sommigen een adellijke titel bezaten. De vereniging slaagde erin een vrij sterke invloed te verwerven die het gevolg was van de bekendheid van sommige leden. Ex-premier Joseph Pholien, Jan Grauls, Marnix Gijsen en Herman Teirlinck zouden tot de leden behoord hebben.³⁹ We konden maar weinig linken identificeren met de andere actoren van het netwerk. Enkel Karel De Pauw zelf, zijn zoon Wilfried, Herman

³² *Het Willems-Fonds te Brussel. Viering van het 75-jarig bestaan*, in: *Het Volksbelang*, jaargang 61, 16 oktober 1948, p. 3.

³³ PELEMANS (Willem). Louis Van Houdt, pionier van het Nederlands cultuurleven te Brussel, in: *Het Laatste Nieuws*, 23 augustus 1963, p.6; WALRAVENS (Jan). 'Louis Van Houdt overleden. Meer dan zestig jaar in dienst van de Vlaamse zaak en het Willemsfonds te Brussel'. In: *Het Laatste Nieuws*, oktober 1963.

³⁴ DEVEEN-DE PAUW (L.), *idem*, 2011, p. 144.

³⁵ Brief van voorzitter Achilles Mussche aan de leden van het Vermeylenfonds, 16 december 1961 – AMVB, Fonds Karel De Pauw.

³⁶ DE GROOF (Roel). *De August Vermeylenkring. Politiek-culturele actie van progressieve en socialistische intellectuelen in Brussel (1954-2004)*. Brussel, 2004.

³⁷ Doodsbrief van Elza-Paula Deveen – AMVB, Fonds Karel De Pauw.

³⁸ 'Een vergeten pionier. De Boeck museum brengt hommage aan Karel Maes'. In: *De Standaard*, 13 juni 2007.

³⁹ MARTIJN (Isabelle). *België en de ontwikkeling van de Apartheid*. Gent, Universiteit Gent, scriptie, 1995, p. 75.

Teirlinck, Octave Engels⁴⁰ (via het VEV) en Karel Jonckheere⁴¹ (via Willemsfonds-afdeling Oostende en de K.V. Academie voor Taal en Letterkunde) vormen verbindingen met Vlaamse verenigingen.

Naast de organisaties waarvan De Pauw zelf lid was en die zich dus veeleer centraal in het persoonlijke netwerk bevinden, zijn er ook enkele perifere actoren zoals het Nationaal Instituut voor de Radio-omroep, de Vlaamse Volksbeweging (vanaf 1956) en de Gentse Rijksuniversiteit. Het gaat om verenigingen of organisaties waarmee De Pauw slechts via tussenpersonen te maken kreeg.

---

⁴⁰ Octave (of Octaaf) Engels (1892-1990) begon zijn loopbaan bij de Belgische Boerenbond maar trok al gauw naar Congo waar hij landbouwmaatschappijen oprichtte en leidde. Hij waakte er ginds over dat de voertaal in zijn maatschappijen het Nederlands was, een ongewone aanpak. Hij was in 1926 één van de medestichters van het Vlaams Economisch Verbond en voorzitter van 1952 tot 1957. (HENAU (Brigitte). ' Engels, Octaaf. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 987).

⁴¹ Karel Jonckheere (1906-1993) was o.m. ambtenaar, leraar, schooldirecteur en inspecteur van de openbare bibliotheken. In 1954 werd hij literair adviseur van de minister van Openbaar Onderwijs en in 1958 hoofd van de dienst Kunst en Letteren. In 1964 werd hij belast met de verbreiding van de Vlaamse literatuur in het buitenland. Als strijdbaar Vlaming was hij actief in de Willemsfondsafdeling te Oostende. (DECORTE (Bert), MUSSCHOOT (Anne Marie). 'Jonckheere, Karel'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1573). Hij was lid van de loge Simon Stevin te Brugge.

Analyse van de periode 1959-1970

Het aantal actoren en verbindingen blijft in deze periode vrijwel stabiel maar de verhoudingen wijzigen enigszins. Het is opmerkelijk dat het belang van de factor 'vrijmetselarij' relatief toeneemt, met één belangrijke nuance: het gaat niet altijd over dezelfde loge en evenmin betreft het altijd Brusselse loges hoewel meer dan de helft van de geïdentificeerde logebroeders lid was van Balder, de Vlaamse loge waartoe ook De Pauw behoorde. Uit nadere analyse van deze factor blijkt dat de vrijmetselaars in zowat alle geledingen van het netwerk voorkomen maar dat er een hoge correlatie lijkt te bestaan tussen vrijmetselarij en het behoren tot een politieke partij of organisatie. Meestal betreft het de Liberale Partij/PVV en/of het Liberaal Vlaams Verbond. Verder valt de sterke aanwezigheid op van vrijmetselaars in de Vlaamse Club met, naast De Pauw zelf, zijn zoon Wilfried, De Backer, Hereng, Kuypers, Liebaers, Pelemans, Teirlinck en Piet Van Brabant⁴². Ook met de VUB zijn de banden van de vrijmetselarij vrij sterk.

Het gezag en aanzien van Frans De Pauw, de zoon van Karel, neemt in deze periode toe. Hij werd in 1956 doctor in de rechten en in 1961 hoogleraar aan de ULB. Net als zijn vader was hij Vlaamsgezind. Als voorzitter van de Nederlandstalige Oudstudentenbond (1962-63), als lid van de Vereniging voor Nederlandstalig Vrijzinnig Hoger Onderwijs (VNVHO)⁴³ en als medeoprichter van de Vereniging van Vlaamse Professoren (VVP) en secretaris van de afdeling Brussel, groeide hij in de jaren '60 uit tot een van de spilfiguren in acties die uiteindelijk leidden tot de overheveling van de Franstalige afdeling van de KUL naar Wallonië en de oprichting van de autonome VUB.⁴⁴ In de VVP en elders onderhield hij tijdens de acties voor de verdubbeling belangrijke contacten met de pers en vooraanstaande politici, zoals minister van Nationale Opvoeding Piet Vermeylen. Hij

---

⁴² Piet Van Brabant (1932-2006) studeerde rechten te Gent en was voorzitter van het Liberaal Vlaams Studentenverbond (LVSU). In 1959 begon hij via Albert Maertens een journalistieke loopbaan bij Het Laatste Nieuws. Hij besteedde vooral aandacht aan de positie van de Vlamingen in Brussel en aan de situatie van de vrijzinnigen in Vlaanderen. Maertens introduceerde hem ook bij het Liberaal Vlaams Verbond (algemeen secretaris van 1959 tot 1996). Hij stelde zich soms zeer kritisch op ten opzichte van de Liberale Partij. Van Brabant was secretaris van de Vlaamse Club, zetelde in de raad van beheer van de VUB en was medeoprichter van de Reguliere Grootloge van België. (DE WEVER (Bart). 'Brabant, Piet van'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 590-591).

⁴³ De Vereniging voor Nederlandstalig Vrijzinnig Hoger Onderwijs werd in 1955 opgericht onder impuls van Paul de Grote, de voorzitter van de raad van beheer van de ULB. Belangrijke leden waren Hendrik Fayat, Omer Vanaudenhove, Herman Vanderpoorten en Piet Vermeylen. De VNVHO wilde de belangen van het Nederlandstalig onderwijs aan de ULB verdedigen en pleitte als drukingsgroep in de jaren 1960 voor een ontubbeling van de ULB. (WOUTERS (Nico). 'Vereniging voor Nederlandstalig Vrijzinnig Hoger Onderwijs'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 3229)

⁴⁴ SCHEELINGS (Frank). 'Pauw, Frans de'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 2399-2400.

vormde een strategisch team met o.m. Aloïs Gerlo⁴⁵ en later de advocaat René Bützler, de latere voorzitter van de raad van bestuur van het Academisch Ziekenhuis van de VUB te Jette. Deze René Bützler was de echtgenoot van Yvette Bützler-Vanneste, advocaat en bestuurslid van Willemsfonds-Brussel en van de avondschoon vanaf het begin van de jaren '60.⁴⁶

We hebben reeds het bestaan vermeld van een socialistisch netwerk dat zich in de vorige periode kristalliseerde rond het Vermeylenfonds en de Vermeylenkring. Via Frans De Pauw, zijn echtgenote Lydia Deveen, Aloïs Gerlo en Piet Vermeylen liepen er verbindinglijnen van dit subnetwerk naar de VUB. Met Lydia Deveen engageerde Frans De Pauw zich in 1968 voor de Rode Leeuwen, een Vlaamse socialistische lijst afgescheurd van de PSB-BSP.⁴⁷ De rol van Frans De Pauw bij de stichting van de VUB was groot, hij kende het te bewandelen pad, de teksten, de schema's, de architectuur, alles ontsproot uit zijn geest.⁴⁸ Ook Karel De Pauw zelf heeft steeds het initiatief voor een Vlaamse Vrije Universiteit gesteund. Toen de oud-studentenbond van de VUB de maquettes van de nieuwe universiteitsgebouwen aan het publiek toonde, zou De Pauw tot zijn echtgenote gezegd hebben: 'Ik zou toch zo graag deze Vlaamse universiteit voltooid willen zien.'⁴⁹

Het Liberaal Vlaams Verbond, de koepelvereniging van alle Vlaamse liberale verenigingen, hield in de roemruchte maand mei '68 te Knokke een congres waar niet alleen met de overheveling van Leuven-Frans naar Wallonië werd ingestemd maar zelfs het hele unitaristische Luikse Taalcompromis van de Liberale Partij uit 1966 verloochend werd. In verband met Brussel werden nieuwe waarborgen voor de rechten van de Vlamingen

geëist zoals een paritaire hoofdstedelijke raad en de beperking van de tweetalige agglomeratie tot de 19 gemeenten. De Franstalige Brusselse liberalen van hun kant reageerden hierop zeer scherp en stootten op 14 mei 1968 de nochtans gematigde Vlaamse liberale Brusselaars uit.⁵⁰ Onder leiding van Emile Janssens, August De Winter en Jan Bascour ontstonden zo in 1969 de Blauwe Leeuwen, met Bascour als eerste voorzitter. Deze Blauwe Leeuwen hadden vanzelfsprekend relaties met het Brusselse Willemsfonds. Andere raaklijnen van het Willemsfonds met de politiek verliepen zoals vanouds via Albert Maertens, de socioloog Georges Kint, Leo Schalckens en Frans Schellens.

Ten gevolge van de ontwikkelingen op communautair vlak, die aanleiding zouden geven tot het vastleggen van de taalgrens, verschijnt het Vlaams Aktiecomitee Brussel en Taalgrens (VABT) in de periferie van het netwerk. Vanuit het VABT liepen verbindingen met de fondsen en met de politieke partijen. Ook de jonge Wilfried Martens, toenmalig voorzitter van het Vlaams Jeugdcomité⁵¹, maakte deel uit van de top van de organisatie.

Via de advocaten Edgard van Cauwelaert⁵² en Antoon Roosens⁵³ had het VABT banden met het Vlaams Komitee voor Brussel. De relatieve afname van het belang van dit VKB in het netwerk in deze periode is opmerkelijk. Het VKB kende zijn grootste bloeiperiode tussen 1950 en 1965. De rol van dit Komitee, dat als een soort van coördinerend orgaan optrad voor de Vlamingen en de Vlaamse socioculturele verenigingen, verminderde met het ontstaan van de sociaal-culturele raden, het Contact- en Cultuurcentrum (CCC), NCC (Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse Agglomeratie) en andere overkoepelende en plaatselijke Vlaamse verenigingen. De uitbouw van verschillende Nederlandstalige structuren in Brussel en de overname van belangrijke strijdpunten

⁴⁵ Aloïs Gerlo (1915-1998) werd in 1938 doctor in de Letteren en Wijsbegeerte. Vanaf 1947 doceerde hij aan de ULB en deeltijds aan de Rijksuniversiteit Gent. In 1940 werd hij lid van de Kommunistische Partij en hij was na de oorlog actief in de door de communisten geïnspireerde Vredesbeweging. In 1956 (Hongaarse opstand) nam hij ontslag uit de KP en sloot zich aan bij de BSP. Als Vlaamsgezinde hield hij al in 1947 een pleidooi voor federalisme. In 1964 stichtte hij met o.a. Pieter De Somer en Frans Van Mechelen de Vereniging van Vlaamse Professoren waarvan hij secretaris en in 1967 voorzitter werd. In 1966 werd hij algemeen voorzitter van het Vermeylenfonds en het jaar daarop was hij medeoprichter van het Vlaams Onderwijscentrum Brussel. Gerlo werd op 2 juli 1969 de eerste rector van een volkomen zelfstandige VUB. (VERHULST (Adriaan). 'Gerlo, Aloïs'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 1287-1288).

⁴⁶ Yvette Bützler-Vanneste (1935-2010) zou van 1974 tot 2006 aan het roer staan van het Willemsfonds-Agglomeratie Brussel.

⁴⁷ 'De erfenis van de Rode Leeuwen'. In: *Brussel Deze Week*, 3 oktober 2008.

⁴⁸ 'Bij het overlijden van Prof. dr. Frans De Pauw'. In: *Brussel Deze Week*, 11 januari 2006.

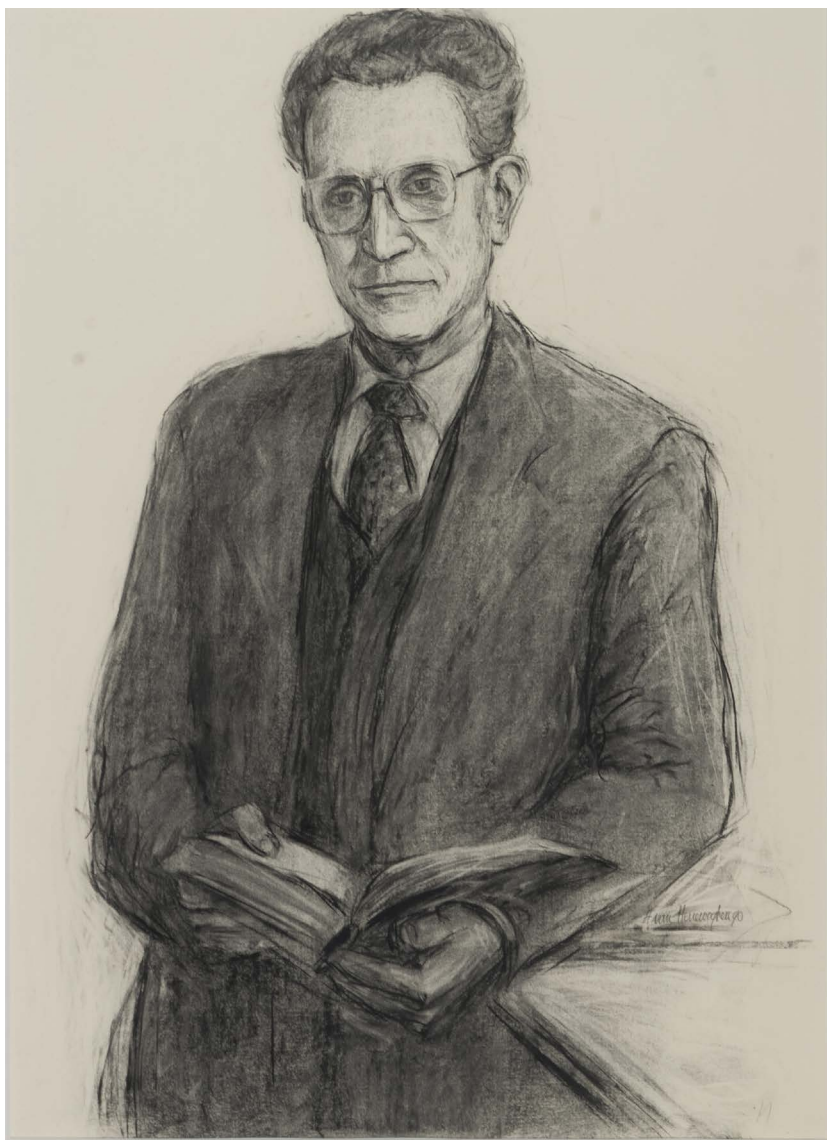
⁴⁹ PAUWELS (Juliaan). 'Een groot Vlaming ging heen te Brussel'. In: *De Autotoerist*, jrg. 23, nr. 25-26, 10 december 1970, p. 1515.

⁵⁰ LVV, in: *NEVB*, p. 1873.

⁵¹ MARTENS (Wilfried). *De memoires: luctor et emergo*. Tielt, Lannoo, 2006, p. 48.

⁵² Edgard Van Cauwelaert (1916-1987) werkte achtereenvolgens als advocaat, politierechter en hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Bestuurs- en Handelswetenschappen. In 1946 werd hij secretaris en in 1959 voorzitter van het Vlaams Komitee voor Brussel. In 1964 werd hij lid van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht. Hij verdedigde en bevorderde het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. (VANDEWALLE (Erik), WOUTERS (Nico). 'Cauwelaert, Edgard van'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 694-695)

⁵³ Antoon Roosens (1929-2003) was de links geïnspireerde secretaris van het VKB. Hij organiseerde o.a. de anti-talentellingsacties in '59. Binnen het VABT was hij als secretaris belast met de organisatorische uitbouw en de organisatie van de twee Marsen op Brussel (1961 en 1962) en de Mars op Antwerpen (1963). Hij koppelde het federalisme aan economische structuurhervormingen. (CUYPERS (Henk), WOUTERS (Nico). 'Roosens, Antoon'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 2657-2658; VERSIEREN (Jelle). *De politieke biografie van Antoon Roosens (1929-2003): tussen natie en klasse*. Gent, Universiteit Gent, 2008, p. 2)

Edgard van Cauwelaert

door Brusselse politieke partijen duwden het VKB op de politieke en maatschappelijke achtergrond.⁵⁴ De verbindingen tussen het VKB en de Vlaamse Club blijven ook in deze periode beperkt tot enkele figuren zoals Karel De Pauw zelf, Willem Pelemans, Albert De Cuyper, René Schrevers en Leo Van Hoorick.

Conclusies

De historische sociale netwerkanalyse blijkt een waardevol heuristisch instrument om een verhelderend inzicht te krijgen in sociale verbanden en verhoudingen tussen actoren en hun evolutie. De Pauw's persoonlijk netwerk en de sociale kringen waarin hij zich bewoog, namen in de loop van de bestudeerde periode toe in kwantiteit en complexiteit. Tot na de Tweede Wereldoorlog blijven die kringen beperkt tot het Willemsfonds en de avondschool, de Vlaamse Club, de loge Balder en nog een handvol kleinere verenigingen zoals Kindergeluk. Hij is slechts zijdelings, via tussenpersonen, betrokken bij het Vlaams Verbond voor Brussel wat sterk zal veranderen na de oorlog wanneer hij zich engageert in het Vlaams Komitee voor Brussel, met zijn talrijke vertegenwoordigers uit de diverse Vlaamse verenigingen. De Pauw wordt in de jaren vijftig ook lid van nog andere organisaties zoals de Belgisch-Zuid-Afrikaanse Vereniging en de Vermeylenkring.

De Pauw profileerde en distingeerde zichzelf graag als intellectueel en naast het Willemsfonds, vooral gericht op een middenklassenpubliek van onderwijzers en kleine ambtenaren, frequenteerde hij ook graag de meer elitaire Vlaamse Club. De linken met het onderwijs, de ambtenarij, de journalistiek, de academische wereld en de vrijmetselarij zijn kenmerkend voor de kringen waarin Karel De Pauw verkeerde. Hij maakte deel uit van een generatie Vlaamsgezinde en cultuurminnende intellectuelen die omwille van familiaal-historische, persoonlijke, emotionele, sociale, ja zelfs toevallige factoren bestand bleken tegen de verfransingsdruk en door studie (grotendeels in het Frans!) een aanzienlijke sociale positie wisten te verwerven. Men mag zeker de invloed van het Willemsfonds en andere Vlaamse cultuurverenigingen niet vergeten op de genesis van het flamingantisme bij deze Vlamingen.

In het netwerk konden we een aantal clusters identificeren, zoals het Vlaamse liberalisme, dat zich in de hoofdstad concentreerde rond het Willemsfonds, *Het Laatste Nieuws* en het Liberaal Vlaams Verbond, met talrijke netwerkverbindingen tussen deze entiteiten. Hoewel het Willemsfonds zich in theorie politiek neutraal opstelde, bestonden er via enkele krachtige figuren stevige connecties van de Brusselse afdeling met de politiek. Denken we maar aan figuren zoals Julius Hoste jr. en later Albert Maertens, twee mecenassen wier missie het was om het Vlaams leven in Brussel verder uit te bouwen. Dichter

⁵⁴ VERKOUTER (Myriam). 'Vlaams Komitee voor Brussel'. In: *NEVB*, Tielt, 1998, p. 3325.

bij De Pauw stond Leo Schalckens, de journalist-politicus. We mogen de invloed van de Vlaamse liberalen evenwel niet overschatten. Tot ze er zich eind jaren zestig konden van losmaken, waren ze binnen de overwegend francofone Liberale Partij vrij onbetekend. Het ministerschap van Hoste vormde hierop een kortstondige uitzondering en was voor het Willemsfonds en de avondschool een zegen. Naar het einde toe van de onderzochte periode, in de jaren 1960, zien we een nieuwe generatie politici opduiken met Jan Bascour en Emile Janssens die in '69 met anderen de Blauwe Leeuwen zouden vormen.

Het Willemsfonds, afdeling Brussel, wint, over de ganse tijdsspanne bekeken, alleen maar aan belang, uitstraling en invloed. Het fonds vormt samen met zijn avondschool van meet af aan een hecht kluwen in het netwerk dat opvalt door zijn talrijke onderlinge verbindingen. De leerkrachten van de avondschool vormen evenwel een wat aparte groep die meestal geen banden heeft met andere groepen in het sociale netwerk, althans niet op bestuursniveau.

De cohesiekrachten van *Het Laatste Nieuws* blijven decennialang zeer groot. De krant heeft sterke banden met het Willemsfonds en de avondschool, het Liberaal Vlaams Verbond en met de vrijmetselarij via knooppuntfiguren als Hoste, Pelemans, Schalckens en Hereng. Er waren ook connecties met de Liberale Partij maar de invloed van het Vlaams-Brusselse liberalisme binnen deze partij was beperkt. De banden met het Liberaal Vlaams Verbond waren sterker. Het lijkt erop dat het Nederlandstalig Brussels liberalisme zich lange tijd vereenzelvigd heeft met het Willemsfonds.

De factor 'vrijmetselarij' nam gestaag in belang toe, had invloed in zowat alle geledingen, maar vertoonde vooral een sterke samenhang met de liberale politieke formaties (LVV, Liberale Partij of PVV en Blauwe Leeuwen), met *Het Laatste Nieuws* (maar niet met bestuurder Julius Hoste jr.) en met de ULB/VUB. De maçonnerie vormde een verbindend element tussen zowel liberale als socialistische vrijzinnigen.

De Vlaamse Club blijft over de gehele periode een belangrijke vereniging, die Vlamingen van alle gezindheden bij elkaar brengt. Net voor en tijdens de oorlog doet er zich een breuk voor maar na '45 kent de Club een ongeziene populariteit in (niet-exclusief) Vlaamse intellectuele kringen. Na de oorlog ontstaat ook het Vlaams Komitee voor Brussel, een erfenis van het Vlaams Verbond voor Brussel, met toch een wat ander publiek dan dat van de Vlaamse Club. Karel De Pauw vormt een schakel tussen de twee organisaties.

Ook de familiebanden van De Pauw speelden een niet te onderschatten rol. Er waren zijn zonen Wilfried en Frans die zich, zoals hij, engageerden in Vlaamse verenigingen en projecten. Er was Maria Bulteel, zijn echtgenote, die secretaresse was van de Vlaamse Club en er het jaarlijks kerstfeest organiseerde en verder zijn schoondochter Lydia Deveen die nauw betrokken was bij de oprichting van de Rode Leeuwen. In de evolutie van het netwerk zien we het Vlaamse socialisme aan belang winnen. Aanvankelijk vond het onderdak in het Willemsfonds maar naarmate de verzuiling toenam, kristalliseerden het zich in aparte organisaties zoals de August Vermeylenkring en later de Rode Leeuwen.

De vrijzinnige Vlamingen in Brussel hebben steeds getracht zich als groep te profileren en waren steeds goed vertegenwoordigd in Vlaams-Brusselse kringen maar ze hebben zich nooit te sterk geïsoleerd in het Vlaamse culturele en politieke leven. Het Brusselse Willemsfonds had een lange traditie van pluralisme en van samenwerking met de andere fondsen of verenigingen van verschillende signatuur. Vanaf de jaren '50 en vooral '60 gaan de Vlaamse krachten zich meer profileren binnen het partijwezen, met het ontstaan van aparte formaties. De verzuiling manifesteert zich duidelijker en het lijkt erop dat de publieke sfeer van verenigingen, als drager van de publieke opinie, relatief aan belang verliest.

Netwerkvorming was belangrijk voor de Vlamingen in Brussel, een zaak van overleven. Daarom creëerden ze verenigingen, culturele waar ze hun Vlaming-zijn optimaal konden beleven, en politieke drukkingsgroepen waar ze als één front naar buiten traden om de Vlaamse rechten te verdedigen. In de loop van de bestudeerde periode slaagden zij erin zich beter en doeltreffender te organiseren. Karel De Pauw vormde door zijn veelheid aan activiteiten en interesses bij dit alles een factor van communicatie, binding, samenhang, kortom een echte verbindingsfiguur. Hij behoorde tot de kernleden van een sociaal netwerk dat zich vertakte in alle geledingen van het sociaal-culturele en politieke leven van de Nederlandstalige Brusselaars.

FRANS COOMANS

IS MASTER IN DE GESCHIEDENIS (VUB, 2013)

EN LICENTIAAT IN DE OPVOEDKUNDIGE WETENSCHAPPEN (VUB, 1983)

[1]
[2]

RESTAURATIE VAN EEN GEBROKEN FOTO OP PORSELEIN

Herman Maes en Helena Desimpelaere

De museale collectie van het Archief en Museum voor het Vlaams Leven te Brussel bevat een groot fotografisch portret van de Vlaamse dichter en schrijver Emanuel Hiel.¹ Het portret is gemaakt door de fotograaf G ruzet² uit Brussel en werd vermoedelijk in de jaren 1870 'afgedrukt' op een porseleinen plaat en gemonteerd in een zwarthouten kader. De foto raakte tijdens een transport sterk beschadigd. Het historisch belang en het uitzonderlijke karakter van het materiaal verantwoordden de restauratie van de foto.

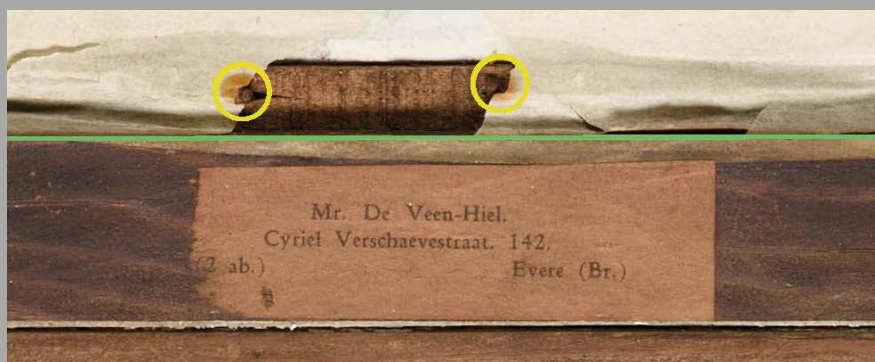
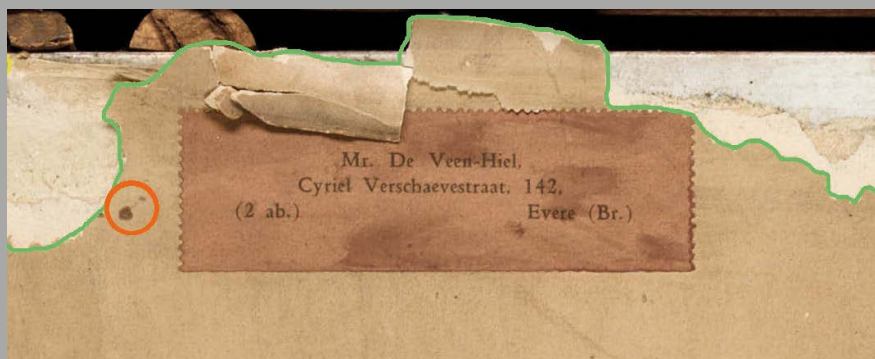
Via het FotoMuseum Provincie Antwerpen is de opdracht tot restauratie uiteindelijk in het restauratieatelier van het Fotomuseum in Nederland terecht gekomen. Gezien de problematiek en het niet alledaags materiaal vroeg Herman Maes de toestemming aan het AMVB om – samen met een master student van de richting Visuele Media van de opleiding Conservatie en Restauratie in Antwerpen – de foto te mogen behandelen. Via de opleiding was er ook de mogelijkheid om een aantal noodzakelijk geachte chemische analyses te laten uitvoeren.

De nadruk van dit artikel ligt op de voorbereidingen van de feitelijke restauratie-ingreep. De herkenning van de fotografische afdruktechniek en het soort dragermateriaal bepalen uiteindelijk de mogelijkheden of beperkingen die de restaurator al dan niet heeft om de opdracht tot een goed einde te brengen. De historische context is erg belangrijk en kan de situering van de techniek ondersteunen. Na een situering van de foto volgt een beschrijving van het materiaaltechnisch onderzoek en een kort verslag van de restauratie-ingrepen.

¹ Inventarisnummer AMVB 80.882/I. Dit portret is afkomstig uit het archief van Louis Deveen. Het is in het bezit gekomen van het AMVB via Lydia De Pauw – Deveen. De foto werd tentoongesteld in *Van Leeuwen en Leeuwinnen. De Vlaamse gedachte van Emanuel Hiel tot Lydia Deveen*. Deze tentoonstelling liep van 14 mei 2004 tot 31 juli 2004 in het AMVB.

Het Rijksmuseum Amsterdam bezit onder inventarisnummer RP-F-F25636-G, een kooldruk van Emanuel Hiel, van de hand van G ruzet Frères. De foto werd in 1879 gemaakt. Omwille van de voorbereidingen op de heropening van het Rijksmuseum was het helaas niet mogelijk om deze foto te bestuderen en beide beelden te vergelijken.

² STEVEN (Joseph F.), SCHWILDEN (Tristan), CLAES (Marie-Christine). *Directory of photographers in Belgium 1839-1905*, Volume I, Antwerpen – Rotterdam, 1997, p. 182-184.

[3]
[4]
[5]

De foto

Het is gebruikelijk bij een restauratie dat het te behandelen object of materiaal wordt gedocumenteerd in 'woord en beeld'. Afbeelding [1] en [2] tonen een opname van de voor- en achterzijde voor de behandeling. De verschillende breuken in de plaat zijn duidelijk zichtbaar, de witte vlek naast de neus van de man duidt op een losgekomen schilfer van de beeldlaag. De fotografische plaat meet ongeveer 40 x 30 cm, heeft een dikte van 6 à 7 mm en is gemonteerd in een zwarte geschilderde houten lijst (ca. 61 x 49 cm) met ingewerkt motief en goudkleurige dagkant. De foto werd in de lijst geplaatst door middel van schijfjes kurk en karton. Langs de achterkant werd over de foto lichtbruin papier geplakt. Het papier reikte tot op het hout van de lijst en zorgde voor een extra bevestiging van de foto aan de lijst. Het deel van het papier dat de randen van de plaat bedekte is weggescheurd en als losse stukken bij de lijst gevoegd. Op de achterkant plakken drie etiketten. Twee etiketten met hetzelfde opschrift: *Mr. De Veen-Hiel, Cyriel Verschaevestraat 142, Evere (Br.)*, die duiden op de afkomst van het werk. Het derde etiket is van het AMVB zelf met vermelding: *Portret van Emanuel Hiel (z.d.), Geruzet Freres, Brussel, zwart-wit foto op porselein, AMVB – Museale verzameling*.

Op de foto staat Emanuel Hiel afgebeeld met lang haar, baard en snor tegen een grijze achtergrond. Hij is afgebeeld tot aan zijn middel en draagt een baret en een kiel. Het gaat duidelijk om een studioportret maar de opname lijkt wat informeel of artistiek.

De geportretteerde Emanuel Hiel (1834-1899)

Emanuel Hiel was een Vlaamse dichter en schrijver. Hij werd geboren op 31 mei 1834 en groeide op in Sint-Gillis bij Dendermonde. Zijn vader Rikus (Hendricus) was afkomstig uit Kiel en werkte als hovenier. Hij was een overtuigd liberaal. Zijn moeder, Isabella De Clerck, was een boerendochter en had een klein winkeltje in Dendermonde.

Tot zijn elfde jaar volgde hij les aan de stedelijke lagere school in Dendermonde. Hoewel zijn vader hem op die leeftijd als volleerd beschouwde, liet hij Emanuel nog twee jaar verder studeren aan het vierangspensionaat – een soort normaalschool – waar hij een getuigschrift van bekwaamheid verwierf wat hem later zou toelaten om ondermeester te worden.³ De periode van zijn adolescentie (1847-1854) was vooral een autodidactische periode. Aanvankelijk was hij steenkapper. In 1853 werd hij tweede klerk in de touwslagerij Goens – Vertongen waar hij in contact kwam met Jaak Versluys, een mechaniekwerker uit Gent. Met hem wisselde hij o.m. vrachten boeken uit waaronder Chateaubriand en Goethe. Op twintigjarige leeftijd stichtte hij *de Kunstkring* in Dendermonde om jonge kunstenaars de mogelijkheid te bieden hun werken tentoon te stellen. In deze periode maakte Hiel kennis met Johanna Petronilla Van Damme met

³ BACCAERT (Herman). *Emanuel Hiel, zijn leven en zijn werk*, Antwerpen, 1909.

wie hij in 1855 trouwt. Hij was een tijdje onderdirecteur in een katoenspinnerij en verhuisde, na een gedurfd maar weinig succesvol avontuur als boekhandelaar, uiteindelijk in 1857 naar Brussel.⁴ De grootstad bood kans op meer anonimiteit. In 1858 begint Hiel zijn medewerking te verlenen aan *Revue Trimestrielle* en *De Klauwaert*. Hij komt er in contact met een aantal flaminganten van *Vlamingen vooruit!*. Via Prudens Van Duyse kwam hij aan een job bij *Het Octrooi*, welke verantwoordelijk was voor het innen van belasting op bier, vlees, tabak en andere verbruiksgoederen. Tijdens de lange nachten in het Schaarbeekse tolhuisje was Hiel zeer productief en schreef er tal van gedichten. Het jaar 1859 was een bewogen jaar voor Hiel. Emiel Moyson stelde tijdens het banket van de Grievencommissie de dichtbundel *Looverkens* van Emanuel Hiel voor. In datzelfde jaar werd de congreszuil ingehuldigd. Hiel, Moyson en Alfons Willems maakten het spotdicht *een Franse kolom opgericht met Vlaamse centen* als protest. Zijn inzet voor de Vlaamse Zaken maakte hem echter wel bekend bij een bredere laag van de bevolking en bracht zelfs af en toe zijn tewerkstelling in gevaar. Einde 1859 schafte Frère-Orban het Octrooi af waardoor Hiel werkloos werd maar dankzij zijn invloedrijke vrienden werd Hiel voorgedragen om te komen werken voor het ministerie van Binnenlandse Zaken waar een *Vlaamsch Bureau* was opgericht om de Vlaamse belangen te behartigen. In 1861 verscheen zijn tweede dichtbundel *Nieuwe Liedekens*, uitgegeven door zijn Dendermondse vriend Van Doosselaer onder het pseudoniem G. Hendrikssone.

Bij zijn terugkeer uit Parijs in 1863 zocht Peter Benoit zijn vroegere vrienden, waaronder Hiel, op. In dat jaar besliste de regering dat ook Vlaamse teksten zouden worden toegelaten tot de prijs van Rome.⁵ Het jaar nadien zonden Hiel en Benoit de cantate *De Wind* in die werd uitverkoren door de toondichters Jan Van den Eeden en Gustaaf Van Hoey. Dit succes was voor Hiel de aanleiding om meer stukken te schrijven die, eenmaal getoondicht, ook zouden kunnen worden gezongen.

Op 12 december 1868 werd Emanuel Hiel in de loge *les Amis Philantropes* geïnitieerd tot vrijmetselaar.⁶ Ondertussen schreef hij meerdere werken en verleende hij zijn medewerking aan het weekblad *De Zweep*. In het jaar 1879 stelde hij zich kandidaat voor de gemeenteraadsverkiezingen te Schaarbeek en had een korte politieke carrière voor de Liberale partij. Hij weigerde echter een tweede ambtstermijn omdat hij verbitterd was door de gang van zaken in de Brusselse politiek. Hij werd systematisch tegengewerkt en ondervond dat de Vlamingen in de minderheid waren om voorstellen door te drukken.

⁴ WILLEKENS (Emiel). *Emanuel Hiel, dichter en flamingant tussen Dender en Zenne*, Brussel, 1984.

⁵ In 1857 had Peter Benoit de Prix de Rome behaald voor zijn cantate *Le Meurtre d'Abel*.

⁶ DEMSIG (Alistair). *Emanuel Hiel. Essay over de emancipatie van de Vlamingen te Brussel*, Brussel, 2011.

Uiteindelijk stierf Emanuel Hiel op 65-jarige leeftijd aan een leverziekte, ten gevolge van zijn Bourgondische levensstijl, zijn dagelijkse herbergbezoeken, de vele vergaderingen en eetfestijnen met wijn en bier.

Het fotografisch portret in de 19e eeuw⁷

Het portret van Emanuel Hiel behoort tot de portretfotografie die de 19e eeuw typeert. De 19e eeuw is een periode waarin de burger werkt aan zijn welstand. De nieuwe aristocratie groeit snel en ook het geschilderde portret, een eeuwenlang privilege van de hoogste kringen, werd geleidelijk een symbool waarmee de opkomende burgerij haar sociaal aanzien zichtbaar wilde maken. Vanaf de jaren 1850 gaat het fotografisch portret een veel ruimere en meer belangrijke functie vervullen. Van statussymbool voor de opkomende burgerij wordt het geleidelijk aan ook een object voor de minder gegoeden. Wat deze laatste groep vooral aantrok, was niet de statussymboolfunctie van het fotografisch portret maar wel de herinnering aan dierbare afwezigen of het verleden. Door het waarheidsgetrouwe karakter van de fotografische techniek diende het portret daar uitstekend voor. Daardoor kende de portretfotografie een ruim commercieel succes. Een mooie bijkomstigheid die het vermelden waard is, is dat Emanuel Hiel zelf een collectie fotografische visitekaartjes van vrienden en kennissen bijhield. Een paar voorbeelden daarvan zijn gebruikt op de omslag van *Arduin 9*, mei 2011.

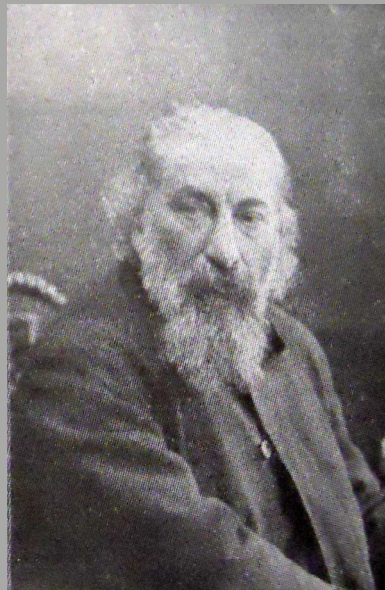
Om het portret van Emanuel Hiel [1] te dateren, wordt er, naast de fotografische techniek en de actieve periode van de fotograaf, ook gebruik gemaakt van gepubliceerde afbeeldingen uit de literatuur.⁸

Het ongedateerde portret is tussen een reeks foto's van Emanuel Hiel geplaatst waarvan zijn leeftijd gekend is. Op basis van de geschatte leeftijd wordt de ongedateerde foto [7] tussen afbeelding [6] (1869) en afbeelding [8] (1879) geplaatst. Het valt wel op dat afbeelding [8] – waar Emanuel Hiel 45 jaar oud is – dichter bij de laatste afbeelding [9] aanleunt dan de afbeelding waarop hij 35 jaar is. Dit is merkwaardig want er zit 20 jaar tussen de twee afbeeldingen terwijl het maar 10 jaar scheelt met de eerste afbeelding uit de rij. Daarom wordt het portret toch gedateerd tussen 1870 en 1880. Hoogstwaarschijnlijk is Emanuel Hiel op afbeelding 8 ouder dan wat het bijschrift zegt.

⁷ DESIMPELAERE (Helena), *Portret van Emanuel Hiel door Gêruzet*, masterproef, Hogeschool Antwerpen, 2012-2013.

⁸ WILLEKENS (Emiel), idem, 1984.

[6] Emanuel Hiel 35 jaar (1869) en [7] Hiel op het gebroken portret tussen 1870 en 1880
[8] [9] Emanuel Hiel respectievelijk 45 (1879) en 65 (1899) jaar oud

De fotograaf Gérard – Gérard Frères

Het etiket op de achterzijde van de lijst, afkomstig van het AMVB zelf, vermeldt dat het werk toebehoort aan 'Gérudet Frères'. Het werk zelf draagt een signatuur op de voorzijde met enkel 'Gérudet.', dus zonder voornaam of -letter, maar ook zonder toevoeging van 'Frères'. De 'Directory' van Belgische fotografen vermeldt verschillende Gérard's.

Jules Gérard (Braine (FR), 30 maart 1817 – + Brussel, 23 december 1874), afkomstig uit Frankrijk, verhuisde na zijn huwelijk met Fanny Bernays¹⁰ naar Brussel en begon eind jaren 1850 in de Spoomakersstraat 4 in Brussel een zaak als boekhandelaar en uitgever van lithografieën. Hij vertegenwoordigde ook het werk van de fotografen Bisson en Richebourg. Rond 1859 opende hij een portretstudio die onmiddellijk een goede reputatie kende. Zijn atelier produceerde voornamelijk visite- en kabinetkaartportretten van hoogstaande technische kwaliteit. Hij was echter vooral bekend voor zijn kooldrukken, vergrotingen en delicaat retouchewerk.

Vanaf 1866 wordt op advertenties of aankondigingen 'Gérudet Frères' gebruikt omdat waarschijnlijk dan ook de twee zonen van Jules, Albert (1842-1890) en Alfred (1845-1903) mee in de zaak werkten. Gérard Frères bouwde al snel een reputatie op als studio voor portretten gespecialiseerd in de techniek van de kooldruk, zowel kleinere formaten als vergrotingen, geëmailleerde foto's en uitmuntend retouchewerk.

Op afbeelding [10], met de voor- en achterzijde van twee carte-de-visitefoto's is de advertentie op de achterzijde en de vermelding 'PROCÉDÉ INALTÉRABLE', 'PHOTOGRAPHIE AU CHARBON' en 'PHOTOGRAPHIE INALTÉRABLE' te lezen. De drie termen staan synoniem voor 'kooldruk' en benadrukken de hoge stabiliteit en lange houdbaarheid van de kooldruk, troeven die de fotograaf uitspeelde naar zijn cliënteel. De vermelding van de techniek is echter niet altijd een garantie dat de opgeplakte foto daadwerkelijk een kooldruk is. Afbeelding [10] is wel een kooldruk.

⁹ STEVEN (Joseph F.), SCHWILDEN (Tristan), CLAES (Marie-Christine), idem, 1997, p. 182-184.
¹⁰ Gérard Jules (1817-1874), Oostende Archief, laatste verandering april 2013, <http://www.oostende.be/product.aspx?id=5007>

[10]

Materiaaltechnisch onderzoek

Het materiaaltechnisch onderzoek is van belang om de samenstelling van het fotografisch materiaal te kennen. Binnen de fotografie bestaan tientallen technieken en materialen die mogelijk in verschillende combinaties zijn samengebracht. Er kan per definitie worden gesteld dat alle fotografische materialen samengestelde materialen zijn, gaande van chemie die rechtstreeks op een eenvoudig vel papier is aangebracht tot vele kleur- en filterlagen in een kleurenfilm of afdruk. Door het achterhalen van de samenstellende delen is het mogelijk om de meest geschikte behandeling voor te stellen.

In het geval van de foto van Emanuel Hiel is het van belang om de afdruktechniek, de afwerking en het dragermateriaal te kennen. De eerste twee karakteristieken zeggen iets over de gevoeligheid van de beeldlaag voor te gebruiken reinigingsmiddelen (gom, borstel, vocht, oplosmiddelen). Het soort dragermateriaal kennen is noodzakelijk om de meest geschikte lijmstof te bepalen. Verder is het niet de bedoeling om hier alle mogelijke soorten fotografisch materiaal te bespreken. We beperken ons tot het bespreken van enkele analysetechnieken, het tonen van de meetresultaten en het benoemen van de techniek of materiaal.

Visuele kenmerken

De meest eenvoudige determinatietechnieken beperken zich tot het visueel beoordelen en het inzetten van optische hulpmiddelen zoals vergrootglazen, microscopen en verschillende soorten licht. Dit leert ons iets over de beeldkleur of -toon, contrast, toonweergave en verval.

Een eerste kenmerk van deze foto is het witte, harde en niet transparante, noch opake dragermateriaal dat leidt naar de groep van foto's die als fotokeramiek te boek staan.¹¹ Bij fotokeramiek is de fotogra-

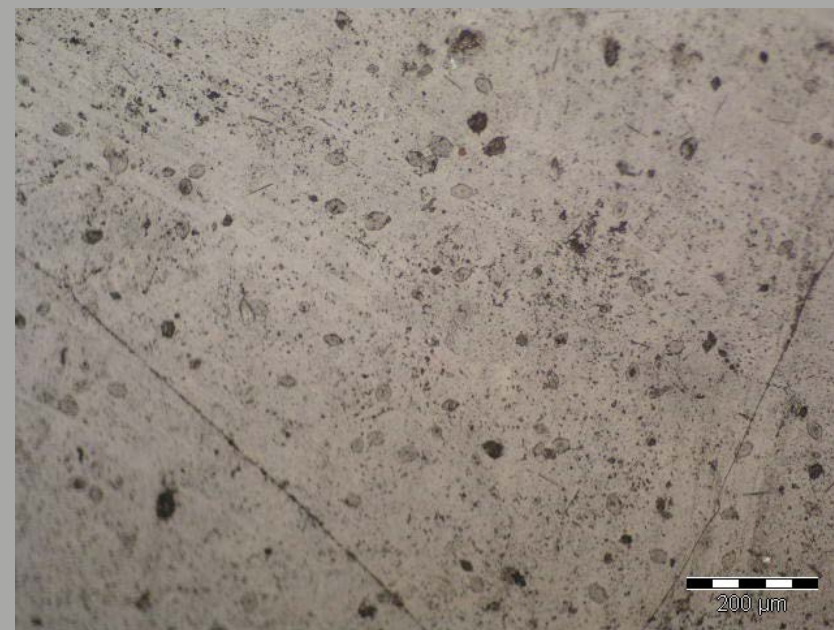
[11] fische beeldlaag aangebracht op een drager van keramisch materiaal zoals aardewerk of porselein. Het beeld kan ingebrand zijn en is dan meestal van een harde glazuurlaag voorzien. Een andere manier om het beeld aan te brengen is de overdracht van een fotografische beeldlaag zonder deze in te branden. De beeldlaag blijft dan meestal gevoelig voor mechanische schade zoals krassen en slijten.

¹¹ VAN DIJK (Jan). *Herkennen fotografische en fotomechanische procedés*, Leiden, 2011.

Andere opvallende kenmerken zijn het oneffen oppervlak met craquelures, de glans en het ontbreken van enig chemisch verval van het beeld. Craquelures en glans leren dat er een lak, vernis of glazuur aanwezig is. Ook de achterzijde is in zekere mate glanzend en vertoont craquelures. Het ontbreken van enige vorm van chemisch beeldverval is een sterke indicatie voor gebruik van pigment als beeldmateriaal.

Uitvergroot

De meeste fotografische processen zijn gebaseerd op de lichtgevoeligheid van metaalzouten (zilver, ijzer, platina) en leveren relatief kleine beelddeeltjes op. Pigmenten zijn daarentegen relatief grote moleculen van minerale oorsprong. Hierdoor kan de deeltjesgrootte van het beeldmateriaal een onderscheidend kenmerk zijn. Afbeelding [12] toont een microscopische detailopname met een vergrotingsfactor 50, waarin een geoeffend oog pigmentdeeltjes herkent.

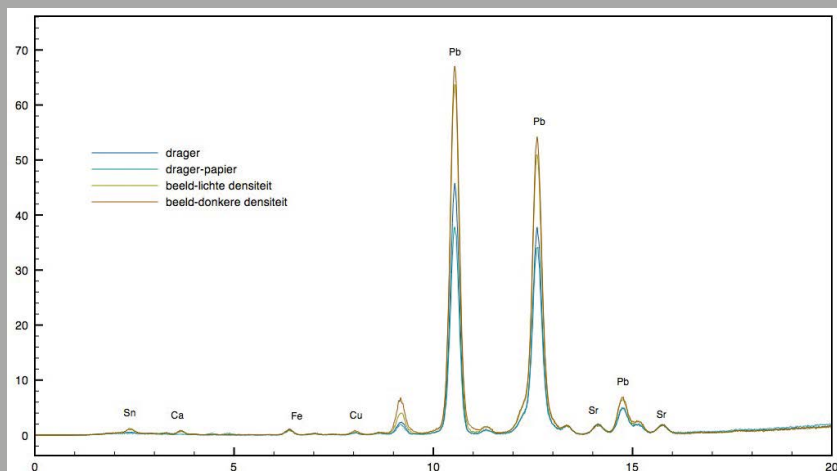
[12]

XRF

Om dieper en meer gericht te kijken, zijn ook andere technieken toepasbaar. Zo is het mogelijk om met X-Ray Fluorescentiespectroscopie chemische elementen te bepalen. Deze techniek werd toegepast op de beeldlaag en op de achterzijde, door het papier. De X-stralen gaan gemakkelijk door papier heen en de chemische elementen met de kleinste moleculenmassa's zoals waterstof, zuurstof en koolstof, de hoofdbestanddelen van cellulose en papier, kunnen met deze techniek niet gemeten worden en zullen de meetresultaten dan ook weinig of niet beïnvloeden.

Onderstaande grafiek toont de resultaten van metingen op vier plaatsen, op een vrije plaats op de achterzijde (drager), door het papier op de achterzijde (drager papier), op de beeldlaag in een licht gebied (beeld – lichte densiteit) en in een donker gebied (beeld – donkere densiteit). De resultaten van de metingen overlappen perfect en tonen bijna uitsluitend de aanwezigheid aan van lood (Pb). Dit is een sterke indicatie voor de toepassing van een loodglazuur. Gezien een glazuurlaag wordt aangebracht en gebakken nadat het fotografisch beeldmateriaal op het porselein is gebracht, wil dat zeggen dat het beeldmateriaal bestand moet zijn tegen hogere temperaturen. Dit sluit de gebruikelijke fotografische technieken op basis van zilver en organische bindmiddelen zoals albumine en gelatine uit. Dit is een bevestiging van de eerdere indicatie dat het beeld is opgebouwd met pigmenten.

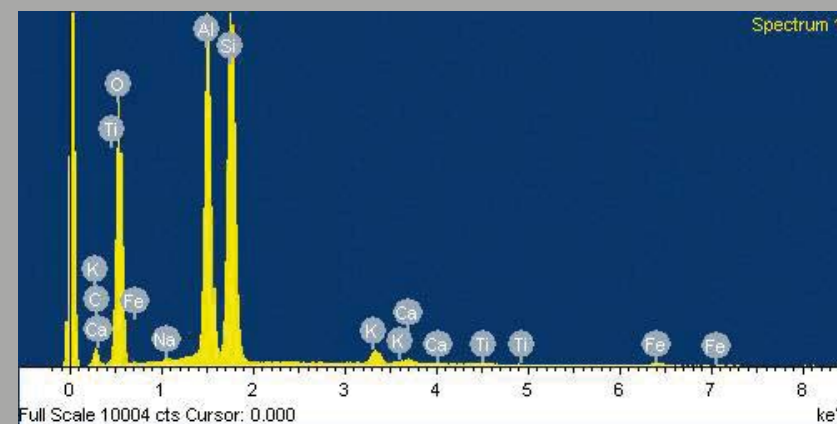
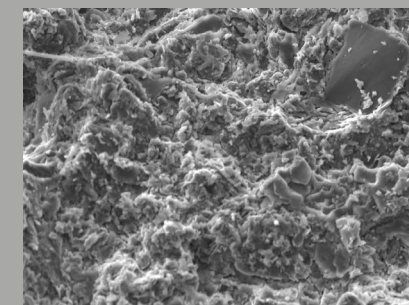
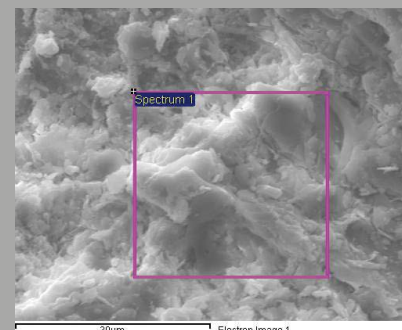
[13]

SEM / EDX

Om uitsluitel te krijgen over het gebruikte basismateriaal werd nog een stap dieper gekeken met de elektronenmicroscop (SEM) gecombineerd met EDX.¹²

De beelden van de SEM duiden op een gelaagde morfologie met een poreuze structuur. De voornaamste elementen die met EDX gemeten werden zijn aluminium (Al) en silicium (Si). Andere elementen of sporen van elementen zoals natrium (Na) en kalium (K) zijn in kleine hoeveelheden aanwezig.

¹² SEM levert hogeresolutiebeelden die gegenereerd worden door het uitzenden van gefocuste elektronenbundels op een materiaal. De teruggekaatste en verstrooide elektronen worden gemeten. In combinatie met een EDX (Energy Dispersive X-Ray Analyser) wordt informatie verzameld over de aanwezige elementen, zowel over de soort als over de hoeveelheid. Deze techniek is geschikt voor het bepalen van de samenstelling en de structuur van een materiaal.

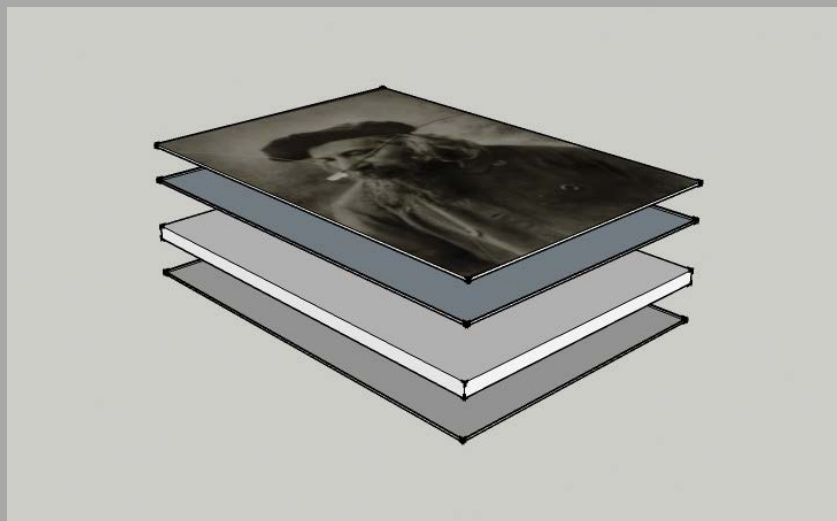

[14] [15]
[16]

Conclusie

Uit de verhouding aluminium en silicium bekomen uit de SEM/EDX meting, kan besloten worden dat het dragermateriaal voornamelijk uit kaolien (klei) bestaat en dat deze gebakken is tot porselein¹³. Op het porselein is een fotografisch beeld op basis van minerale pigmenten aangebracht (kooldruk) via een transfertechniek of door het opstuiven en in te branden. Daarop is dan een loodglazuur aangebracht dat na het aanbrengen van het fotografisch materiaal wordt gebakken. Dit wil zeggen dat het beeldmateriaal bestand moet zijn tegen hogere temperaturen.

Het pigment van het beeldmateriaal duidt dan op de kooldruk. Deze foto kan dan beschreven worden als een kooldruk op porselein met respectievelijk volgende lagen, te beginnen bovenaan: loodglazuur met beeldlaag, coating, porseleinen drager, loodglazuur.

[17]

¹³ Porseleinklei bestaat voornamelijk uit kaolien. Kaolien is een zeer zuivere klei omdat het wordt aangetroffen op de plaats van zijn ontstaan. Daardoor heeft de klei amper blootgestaan aan verweering waardoor de deeltjes relatief groot zijn en de klei dus minder plastisch is. Porseleinklei is meestal een samenstelling van meerdere grondstoffen. Kaolien(40 – 65%), veldspaat (15 – 35%) en kwarts (12 – 30%) zijn de belangrijkste. De bakkleur van porselein is wit maar wanneer de wand dun genoeg is kan er licht doorschijnen (eierschaalporselein). De baktemperatuur varieert van 1230 – 1420°C tot 1530°C, afhankelijk of het zachte of harde porselein is.

Restauratie

Conditierapport/schadetekening

Object:	fotografisch object in kader
Inventarisnummer:	/
Titel:	portret van Emanuel Hiel
Maker:	Géruzet Frères
Datering:	einde 19e eeuw
Afmetingen:	H 61 cm, B 49 cm
Techniek:	kooldruk op porselein
Fysieke staat:	beschadigd
Korte beschrijving:	Het object bestaat uit een zwartkleurige houten kader met fotografische plaat. Deze plaat heeft porselein als drager met daarboven de emulsie. Stukjes kurk en nagels houden de foto op haar plaats in het kader.
Schade:	De meest opmerkelijke schade zijn de verschillende barsten doorheen de foto. Dit varieert van kleine barsten tot een breuklijn over de ganse breedte. Bij deze breuklijn ontbreekt een stukje fotografische emulsie. Daarnaast zijn ook craquelures terug te vinden over de hele foto. Onderaan is er een verschil in glans te merken en rechts zijn verschillende krassen terug te vinden. Naast het oppervlaktevuil zijn er ook nog verschillende vlekken. Op het kader ontbreken meerdere schilfers zwarte verf. De achterzijde van het object bevat eveneens oppervlaktevuil, vlekken en krassen. Er zijn verschillende gaten, telkens op gelijke hoogte terug te vinden in het kader. Naast deze gaten bevinden zich verroeste nagels in de rand van de lijst en aan de fotografische plaat. Er ontbreken grote stukken van het dekpapier doordat het is afgescheurd. De breuk over gans de breedte aan de voorzijde is ook op de achterzijde merkbaar.

Voorstel behandeling

Om een behandeling te kunnen uitvoeren moest het object eerst uit de lijst gehaald worden. Een eerste handeling was het verwijderen van de kurken en de nagels aan de achterzijde van de lijst. Aan de beeldzijde moest eerst een ondersteuning worden voorzien die de fotografische plaat opving. Dit was nodig omdat eenmaal de opspanning wordt weggenomen de plaat kan invallen. Doordat het dekpapier aan de zijkanten reeds verwijderd was, was het geen probleem om de rug van de lijst te verwijderen.

Daarna werden de breuken behandeld. Hiervoor waren twee voor de hand liggende opties: de breuken verlijmen of de breuken niet verlijmen.

[18] [19]

	voorzijde	achterzijde
Groene omranding / lijn	Ontbrekende delen	Ontbrekende delen
Blauwe strepen / cirkels	Krassen	Gaten
Oranje cirkels	Vlekken	Vlekken
Rode strepen	Barsten / breuken	Barsten / breuken
Gele strepen / cirkels	Andere glans (oude retouche)	Verroeste nagels

Er werd geopteerd om de breuken te verlijmen. Indien dit niet zou gebeuren, zou het object nooit zijn stevigheid terugvinden. Het object zou opgespannen worden om de kans op nog meer schade en verdere breuken te verkleinen. Door de keuze van verlijmen trad er nog een verwickeling op. Hoewel er drie grote breuklijnen waren, was de fotografische plaat slechts in twee delen. De andere delen van de twee breuken hingen nog aaneen. Dit was voornamelijk door het dekpapier dat nog aan de achterzijde plakte. Om een optimale verlijming te kunnen uitvoeren, werd besloten om het dekpapier te verwijderen. Indien dit niet zou gebeuren werd het moeilijker om de breuken te doen passen. Er kon stof tussen de breuken in komen wat op zijn beurt weer zorgde voor verdere degeneratie. Bovendien was de kans op meer schade door wrijving van de twee breuklijnen tegen elkaar groter waardoor er nog stukjes emulsie of drager verloren konden gaan.

Door het verwijderen van het dekpapier konden de breuklijnen beter aansluiten, met minder kans op beschadiging.

Het dekpapier werd dus ook behandeld. Ook hier waren twee voor de hand liggende opties: het origineel dekpapier behouden of een nieuw dekpapier gebruiken.

Daar het papier in meerdere stukken was gescheurd, moest het samen gepuzzeld worden. Er was voldoende tijd om het dekpapier te herstellen, de verschillende stukken waren bewaard gebleven en het papier was niet broos. Redenen genoeg om het origineel te behouden en te doubleren ter versteviging.

Tot slot was er ook de kwestie van retoucheren. Het aanbrenge van retouches is een puur esthetische ingreep. Het verandert niets aan de conservatie of restauratie van het object. Het verandert wel het uitzicht doordat de witte breuklijnen veel minder zichtbaar worden. Er werd geopteerd om de breuken niet te retoucheren aangezien het object een gebakken glazuurlaag heeft met een felle glans. Deze zou heel moeilijk te evenaren zijn met retouchemateriaal waardoor de breuklijn donker zou zijn.

Uitvoering behandeling

De eerste stap bij de behandeling was het uitvoeren van een droge reiniging. Dit werd gedaan om het oppervlaktevuil te verwijderen. Dit gebeurde met een gom. [20]

Vervolgens werd met een dahliaspray het dekpapier vochtig gemaakt. Dat was nodig om het papier los te maken ter hoogte van de breuken. Op die manier kwamen de verschillende stukken los en bestond het object uit vijf delen. Het losmaken was nodig om de breuken mooi naast elkaar te plaatsen zodat er een optimale verlijming kon plaatsvinden. [21]

Het losmaken van het dekpapier ter hoogte van de breuken gebeurde met een *spatula*. [22]

Deze werd onder het papier gestoken en naar boven getrokken zodat de papiervezels scheurden. Op die manier konden de vezels achteraf terug in elkaar gepast worden. Indien het papier zou gesneden worden, kon dit niet. [23] en [24]

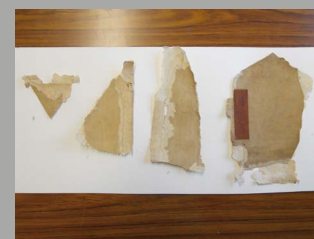
Bij het losmaken van het papier waren verschillende schilfers porselein te zien. Die werden nog vastgehouden door het dekpapier. [25]

Doordat het dekpapier uit verschillende lagen bestond, was het behoorlijk stug. Dit bemoeilijkte het verlijmen van de breuken waardoor er beslist werd om het papier van de drager te halen. Daarvoor werd een halvesandwichopstelling gebruikt in een zelfgemaakte bevochtigingskamer. Er werd een polyestervel geplaatst met daarboven een holytex¹⁴ en het object. Dan werd er terug een holytex geplaatst met daarboven een vochtige vloeï en terug een polyestervel. Het geheel werd afgesloten met gewichtjes zodat er een microklimaat ontstond dat het object vochtig hield. [26]

Enmaal het dekpapier vochtig genoeg was, kon het verwijderd worden met een *spatula*. Ondertussen bleven de andere stukken in de bevochtigingskamer zodat ze niet terug droogden, wat slecht zou zijn voor het object. [27], [28], [29]

¹⁴ Holytex is een zuurvrij, fijngeweven polyester.

[20] [21] [22]
 [23] [24]
 [25] [26] | [27] [28] [29]

[30] [31] [32]
[33]

Na het verwijderen van het dekpapier werden de verschillende breuken tegen elkaar gelegd. Deze werden eerst om de halve centimeter vastgezet met stukjes plakband van ongeveer 2 millimeter om de stukken op hun plaats te houden. Dit gebeurde aan de voorzijde zodat de lijm aan de achterzijde kon worden aangebracht. [30]

Om de breuken te verlijmen was een specifieke soort lijm nodig, epoxylijm. Dit is een tweecomponentenlijm op basis van epoxy. Hierbij wordt een hardere soort toegevoegd waardoor er een sterke lijmverbinding ontstaat. [31]

Deze lopende lijm werd met kleine stipjes aangebracht op de breuklijn. Door de capillaire werking dringt de lijm door naar de voorzijde waardoor de breuken verlijmd worden. Vooraleer de plakbandjes verwijderd werden, moest de lijm uitgehard zijn. Dit duurde voor deze epoxylijm 72 uur. [32]

Preventieve conservering

Na het kunsthistorisch en materiaaltechnisch onderzoek werden er richtlijnen gegeven voor een preventieve conservering van het object. Een goede bewaaromgeving zorgt voor een betere levensduur van fotografisch materiaal. Externe factoren zoals temperatuur, relatieve vochtigheid, licht en verontreinigde lucht spelen een grote rol in de degradatie van drager en beeldlaag. Daarom is het van belang dat er aandacht wordt besteed aan de omgevingsfactoren, de werkomgeving, de verpakking en een juiste hantering.

Conclusie

Er werden verschillende analyses gedaan op de foto. Als besluit kan er gesteld worden dat het hier gaat om een porseleinen drager met kooldrukprocédé en een loodglazuur. Dit betekende dat er voor de verlijming van de breuken een epoxylijm werd gebruikt. Deze lijm wordt standaard gebruikt bij het verlijmen van porselein omdat het een zeer sterke en zeer vicieuze lijm is.

HERMAN MAES

IS SENIOR CONSERVATOR IN HET NEDERLANDS FOTOMUSEUM ROTTERDAM. HIJ WERKTE DE AFGELOPEN JAREN ALS GASTDOCENT IN DE OPLEIDING CONSERVATIE EN RESTAURATIE AAN DE ANTWERPSE HOGESCHOOL TOT FEBRUARI 2013 EN WERKT NU ALS GASTDOCENT AAN DE UNIVERSITEIT LEIDEN.

HELENA DESIMPELAERE

WERKTE ALS MASTER STUDENT VAN DE RICHTING VISUELE MEDIA VAN DE OPLEIDING CONSERVATIE EN RESTAURATIE IN ANTWERPEN IN HET JAAR 2012-2013 MEE AAN DEZE RESTAURATIE.

W^e Guiliam Vanden Heuvel Prins.

Mr Franciscus Van Bouchout Tresorier.

Mr Iacobus Verbeelen Grefsier.

Franciscus Bogaerts 1. Hoofman.

Ioannes Van Laer 2. Hoofman.

Petrus Schuremans 3. Hoofman.

Franciscus Van Ransst 4. Hoofman.

Den 7. Keis

Mr Iacobus Verbeelen Prins.

Mr Franciscus Deluaille Tresorier.

Mr Emanuel Du Rie Grefsier.

Mr Guiliam Vanden Heuvel 1. Hoofman.

Mr Gerardus Sandegem 2. Hoofman.

Mr Guiliam De Smet 3. Hoofman.

Mr Guiliam Scharlers 4. Hoofman.

UITZONDERLIJKE ONTHULLING VAN HET OUDSTE ARCHIEFSTUK IN HET AMVB

Remco Sleiderink en Frederik Geysen

De Wijngaard is een van de oudste verenigingen van Brussel en draagt ook de naam van de vroegere rederijkerskamer 't Mariacranske. De vereniging speelde een belangrijke rol in het Brusselse amateurtoneel en in het ontstaan van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg. Met een vergelijkende studie tussen een dichtbundel in Rotterdam en een ledenregister in het AMVB, wierp literatuurhistoricus Remco Sleiderink een verrassend licht op de zeventiende-eeuwse interne keuken van De Wijngaard.¹

Geschiedenis

De dubbele benaming De Wijngaard – 't Mariacranske gaat terug tot op de vroegere Brusselse rederijkerskamers. Brussel had in de 15e eeuw vier kamers: Den Boeck (1401), De Violier (ca. 1470), De Lelie (ca. 1475) en De Corenbloem (1477). 't Mariacranske ontstond in 1507 uit een fusie tussen De Lelie en De Violier. In 1511 werd deze kamer onder bescherming van de vorst geplaatst. Na verloop van tijd verwaterde de band met de dynastie maar 't Mariacranske bleef binnen Brussel een gepriviliegeerde positie behouden. Het was gedurende de 16e eeuw de enige Brusselse kamer die mocht deelnemen aan de Brabantse landjuwelen.

In de 17e eeuw ontstonden de zogenaamde compagnies. In tegenstelling tot de vroegere rederijkerskamers waren dit gezelschappen die toneelproducties organiseerden. Enkele van deze compagnies waren nieuw, andere waren een voortzetting van reeds bestaande gezelschappen. Tot op vandaag is het niet duidelijk of De Wijngaard in 1657 uit of naast 't Mariacranske ontstond.

De Franse overheersing betekende een tijdelijke stopzetting van de activiteiten maar onder de Hollandse regering kende De Wijngaard een nieuwe bloei. Meegaande met zijn tijd onderging het gezelschap in 1822 een volledige verandering en richtte zich op

¹ Het artikel dat hier wordt gepresenteerd, is een compilatie en bewerking van de ISAD(G) Fiche van het archief van De Wijngaard, het artikel 'Snoeien in de wijngaard. Het verhaal achter de Princelycke lof-dichten' van Remco Sleiderink en diens perstekst hierover. *Brussel Deze Week* berichtte ook over deze vondst in BINST (Jean-Marie). 'Met verwijten als schurftig schaap, gekankerd been'. In *Brussel Deze Week*, 19 december 2013, p. 2-3.

taal- en letterkunde. Voortaan waren twee departementen elk met eigen statuten actief: een departement Toneelkunde en een departement Letterkunde. Na 1830 raakten de rederijderskamers in het slop omdat ze van orangisme werden verdacht.

Omstreeks 1839 blies de opkomst van de eerste flaminganten – zoals Van der Voort – De Wijngaard nieuw leven in en de vereniging groeide uit tot de ontmoetingsplaats van Brusselse flaminganten.

De lange geschiedenis en de status van De Wijngaard – met de grote en lange rol van de voorzitter Eugeen Stroobants – maakte haar tot één van de belangrijkste amateurtooneelverenigingen in België.

Archief

Archieven en het erfgoed van De Wijngaard zijn doorheen de jaren verspreid geraakt. De meest substantiële hoeveelheden bevinden zich in het archief van de stad Brussel en in het AMVB maar het is duidelijk dat niet al het materiaal zijn weg naar een bewaarinstelling heeft gevonden.

Twee prestigieuze stukken zijn de registers die in het AMVB worden bewaard. De registers bevatten informatie over de leden, de statuten, de samenstelling van het be-

stuur, de rekeningen en de opgevoerde toneelstukken. Het AMVB heeft beide registers gedigitaliseerd.

Het oudste register dateert van 1657 en is getiteld *Namen van de vrije Liefhebbers van de Academie van den Wyngaert onder den Tittel van Groeijen en Bloeijen ingesteld den 13 Augusti 1657*. Deze registers zijn een samenstelling van katernen uit verschillende periodes die op een bepaald moment in lederen banden werden samengebonden. De eerste notitie in dit register dateert uit 1657, de jongste uit 1822. Dit register is allicht het oudste archiefstuk uit de collectie van het AMVB.

Het tweede register is jonger van datum maar luxueuzer van opzet. De band is versierd en draagt ook de naam *Den Wyngaert*. Binnenin bevat het een katern met zes geschilderde blazoenen van beschermheren.

Ledenregister en dichtbundel onthullen onenigheid

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ontdekte Literatuurhistoricus Remco Sleiderink een onbekende dichtbundel uit 1660. Deze werpt een verrassende nieuwe blik op de vroegste geschiedenis van De Wijngaard.

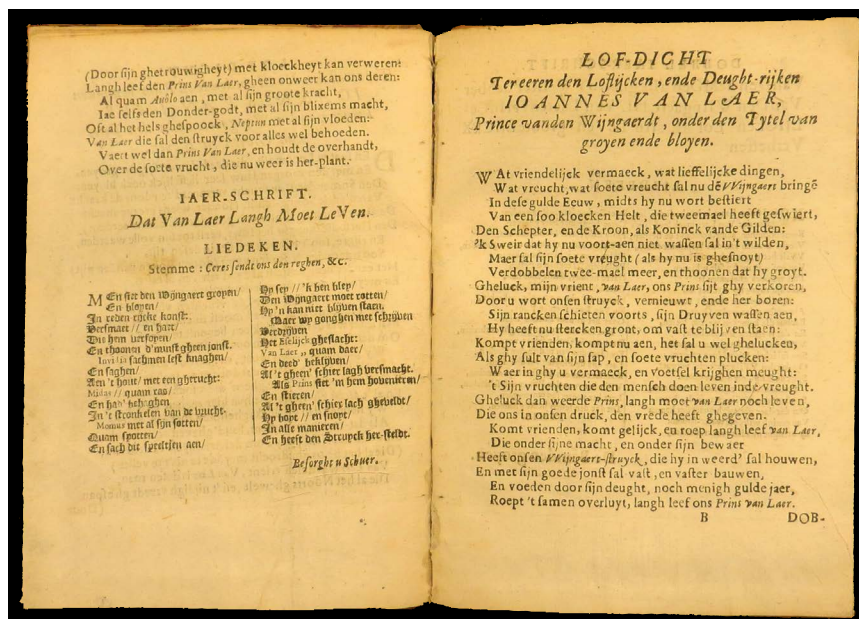
Drie jaar na de oprichting van deze kamer publiceerde De Wijngaard een dichtbundel als eerbetoon aan de nieuwe voorzitter: ('prins') Jan Van Laer. In deze *Princelycke lof-dichten* bejubelen de amateurdichters hun nieuwe prins omdat hij afstand heeft genomen van de vorige voorzitter, Guiliam Vanden Heuvel.

Vanden Heuvel wordt in de bundel vergeleken met een *gekanckert been* dat zo snel mogelijk geamputeerd moest worden. De Wijngaard moest dringend *gesnoeid* worden omdat die in het verleden te hoog op een *Heuvel* was geplant. Daardoor werden de wijnranken ziek. Door een al te ambitieus literair programma had de vroegere voorzitter kennelijk een deel van de amateurs van zich vervreemd.

Deze dichtbundel kan gerelateerd worden aan het zeventiende-eeuwse ledenregister in het AMVB. Hieruit bleek dat er meer aan de hand was dan de louter vervanging van een gecontesteerde voorzitter.

Tot 1662 koos De Wijngaard twee keer per jaar een nieuw bestuur wat telkens plechtig in het register werd genoteerd. Opmerkelijk is dat niet Jan Van Laer, bejubeld in de *lofdichten*, maar wel de gehekeldde Guiliam Vanden Heuvel in het 7e bestuur (1660) als prins staat ingeschreven. Van Laer wordt er vermeld als tweede *Hooftman*. In het 8e bestuur zetelt Vanden Heuvel als eerste *Hooftman* en wordt Van Laer niet meer vermeld. In het 9e en 10de bestuur (1661 en 1662) komt geen van beide voor.

Op de volgende bladzijde van het register staat vermeld dat het boek gestolen (*ontdragen*) werd, voor vier schellingen in onderpand was gegeven en ten slotte werd teruggekocht door de rederijderskamer. Op de bladzijde daarna zijn vervolgens opnieuw de (jaarlijkse) samenstellingen van het bestuur ingeschreven vanaf 1664. In 1667 wordt Jan Van Laer als prins vermeld.

47625

PRINCELYCKE LOF-DICHTEN
 MET
 GHELVCK-WENSGHEN ENDE LIEDEKENS,
 GHERYMT
 Door de vry Lief-hebbers van den Wijngaert, onder dē Tytel
 van GROYEN EN BLOYEN tot Bruſſel.
 TOE GHEEYGHENT
 AEN IOANNES VAN LAER
 BRINS
 VANDE SELVE VERGADERINGHE.
 In Dit Iaer, Is Van Laer
 prins gheMacCkt.

TOT BRVSSSEL,
 By Govaerdt Schoevaerſts, woonende op de Mout-merck,
 inden Schrijf-boeck 1660.

Dit ledenregister schetst samengevat het volgende beeld: tot en met 1662 is er continuïteit, vervolgens wordt het register gestolen, vanaf 1664 neemt men de draad terug op alsof er niets is gebeurd.

De dichtbundel schetst daarentegen een heel ander beeld: er heerst onvrede over de koers van de vroegere prins Vanden Heuvel, daarom wordt Van Laer tot prins gekozen in 1660.

Beide documenten schetsen een onvolledig beeld. Het is pas door deze twee bronnen met elkaar te confronteren dat we de geschiedenis kunnen reconstrueren.

De onenigheid moet ontstaan zijn in 1660. Zowel Vanden Heuvel als Van Laer staan ingeschreven als bestuursleden maar in het zelfde jaar wordt Van Laer in de dichtbundel geprezen als prins. Deze grote onvrede belette niet dat Vanden Heuvel ook in 1661 als bestuurslid optreedt en dat van Van Laer geen sprake meer is in het register. Men moet besluiten dat De Wijngaard in 1660 uiteen viel in een groep rond Vanden Heuvel en een dissidente groep rond Van Laer.

Kennelijk hield de eigenlijke Wijngaard, rond Vanden Heuvel, in 1662 op te bestaan. Na een jaar werd het inmiddels gestolen (of verpande) ledenregister teruggekocht door de groep rond Van Laer die volgens het register Prins werd in 1667.

De verwerving van het ledenregister was ongetwijfeld van groot belang voor Van Laer en de zijnen want hieraan ontleende men de nodige legitimiteit om de Wijngaard onder die naam voort te zetten.

Door het ledenregister te verkrijgen, wisten de dissidenten zich opnieuw in te kopen in de traditie – en met succes, zoals vandaag nog steeds bewezen wordt. De Wijngaard overleefde het interne geruzie van de beginjaren en sinds het midden van de zeventiende eeuw is het Brusselse amateurgezelschap onafgebroken actief geweest met tal van publicaties en toneelopvoeringen. In 2007 vierde De Wijngaard zelfs zijn vijfhonderdjarig jubileum!

REMCO SLEIDERINK

IS HOOFDDOCENT OUDERE NEDERLANDSE LITERATUUR
 EN CAMPUSDECAAN VAN DE FACULTEIT LETTEREN
 VAN DE KU LEUVEN IN BRUSSEL

ARCHIEFAANWINSTEN

NAJAAR 2013 VOORJAAR 2014

Archief van het CVA en de rechtsopvolgers

Het Centrum voor Vlaamse Amateurkunsten (later Vlaams Centrum voor Amateurkunsten) is de voorloper van het huidige Zinnema. De instelling speelde een vitale ondersteunende rol in de ontwikkeling van Vlaamse amateurkunsten in Brussel. In het najaar van 2013 werd het archief van CVA en CAV overgedragen naar het AMVB. In het voorjaar van 2014 werd dit archief herverpakt.

Archief van Lode Sonck

Lode Sonck was, net als zijn zoon Robert, als acteur verbonden aan de KVS. Een deel van zijn archief werd eind 2013 aan het AMVB geschonken door de kleinzoon Fernand Sonck. De documenten bieden een inzicht in de toneelstukken van de KVS in de eerste helft van de 20e eeuw. Fernand Sonck schonk ook een aantal objecten waaronder medailles die Lode ontving voor zijn toneelverdiensten.)

Archief van de Brabantzonen Koekelberg

Toneelvereniging *De Brabantzonen* werd gesticht op 17 december 1870 met als doel 'Door het beoefenen van de Toneelspeelkunst (...) mede te werken aan de ontwikkeling en de culturele opvoeding van het Vlaamsche volk'. In 1896 kreeg de vereniging de titel 'Koninklijke'. In 1937 won de vereniging het Koninklijk Landjuweel met de opvoering van *De Idioot* van Dostojewski. In januari 2014 ontving het AMVB twee registers uit het archief van deze toneelverenigingen. Het oudste van beide registers is een kasboek dat loopt van 1871 tot 1933. Het tweede register bevat notulen van vergaderingen tussen 1959 en 1975.

Archief van het verbond der Rhetorica Vlaanderen – Nederland

Het verbond der Rhetorica overkoepelt Vlaamse en Nederlandse rederijderskamers. Het verbond bewaakt niet alleen het cultureel erfgoed maar geeft ook de nodige impulsen aan een hedendaagse rederijkerij. Het archief bevat stukken over interne werking en congressen. Door deze bewaargeving heeft het AMVB het tijdschrift *Ons Camers van Rhetoriken* aan zijn collectie kunnen toevoegen.

Archief van de Vriendenkring van Vlaams-Brabant en Brussel

In 1982 ontstond de Vriendenkring van Vlaams-Brabant en Brussel: een alleenstaandenvereniging die gedurende twintig jaar een brede werking zou uitbouwen. Naast archief en documentatie over de werking werden ook dia's van activiteiten en een reeks programmabladen overgedragen.

DE LIJKREDE(S) VOOR LODEWIJK DE RAET EN DE HONDERDJARIGE VERJAARDAG ERVAN

Eva Schandevyl

Dit jaar is het exact honderd jaar geleden dat Lodewijk de Raet overleed op 24 november 1914, enkele maanden na die andere verjaardag die we in 2014 herdenken: het begin van de Eerste Wereldoorlog. Deze Vlaamse Brusselaar wordt nog steeds herinnerd als grondlegger van de vernederlandsing van het hoger onderwijs in Vlaanderen, als theoreticus van de Vlaamse economische bewustwording en als één van de pioniers van de volksopleiding in België.

Lodewijk de Raet (geboren in 1870) was tijdens zijn schooljaren in Brussel eerst medeoprichter van de *Bond der Vlaamsche leerlingen van het Arrondissement Brussel Help U Zelf*. Samen met zijn liberale vrienden van de studentenvereniging *Geen Taal, Geen Vrijheid* waarvan hij voorzitter werd, trachtte hij later, in 1894 te Brussel, een Vlaamse *University Extension* op te richten. In 1895 was hij bovendien stichtend lid van het *Algemeen-Nederlands Verbond*. Vanaf 1907 trad de Raet op als verslaggever en spil van de tweede hogeschoolcommissie die de vernederlandsing van de Gentse universiteit (en van de daaraan verbonden technische scholen) voorstond.

Volksontwikkeling en economische ontwikkeling golden als basis voor de Vlaamse ontvoogding en volkskracht die de Raet voor ogen had. De verbinding van de vervlaamsing van het hoger onderwijs met de Vlaamse economische belangen, zoals hij die in zijn geschriften centraal stelde, zou toelaten om in Vlaanderen die bevolkingslagen te mobiliseren die voordien buiten het bereik van de Vlaamsgezinde activiteiten waren gebleven. Om die reden wordt de Raet ook omschreven als 'de grondlegger van een Vlaamse volkspolitiek' of als 'de schepper van een Vlaams politiek systeem'.¹

Van Lodewijk de Raet werd door zijn tijdgenoten veel verwacht en zijn plots overlijden op nauwelijks vierenvertigjarige leeftijd was dan ook een schok in de Vlaamse middens. Hij werd begraven op het kerkhof van Sint-Gillis (zijn grafsteen ligt er nog steeds en werd recentelijk zelfs gerestaureerd) aan de Stiltestraat in Ukkel. De begrafenis van Lodewijk de Raet op 29 november 1914 werd het onderwerp van een gedicht dat verscheen in de Nederlandse liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC) van 22 december 1914 van de hand van dichter en schrijver Karel van de Woestijne (1878-1929) die zich in 1906 te Brussel gevestigd had als correspondent van deze krant. Een maand daarvoor had de

¹ LAMBERTY (Max). *Lodewijk de Raet. Grondlegger van een Vlaamse Volkspolitiek*, Antwerpen, 1952.

gevierde toneelschrijver Nestor de Tière (1856-1920) een andere lijkrede uitgesproken bij de begrafenis van Lodewijk de Raet. Deze laatste tekst wordt bewaard in het AMVB. Het is een afschrift van een manuscript van de tekst van de Tière die aanvankelijk berustte in het archief van de Stichting Lodewijk de Raet.

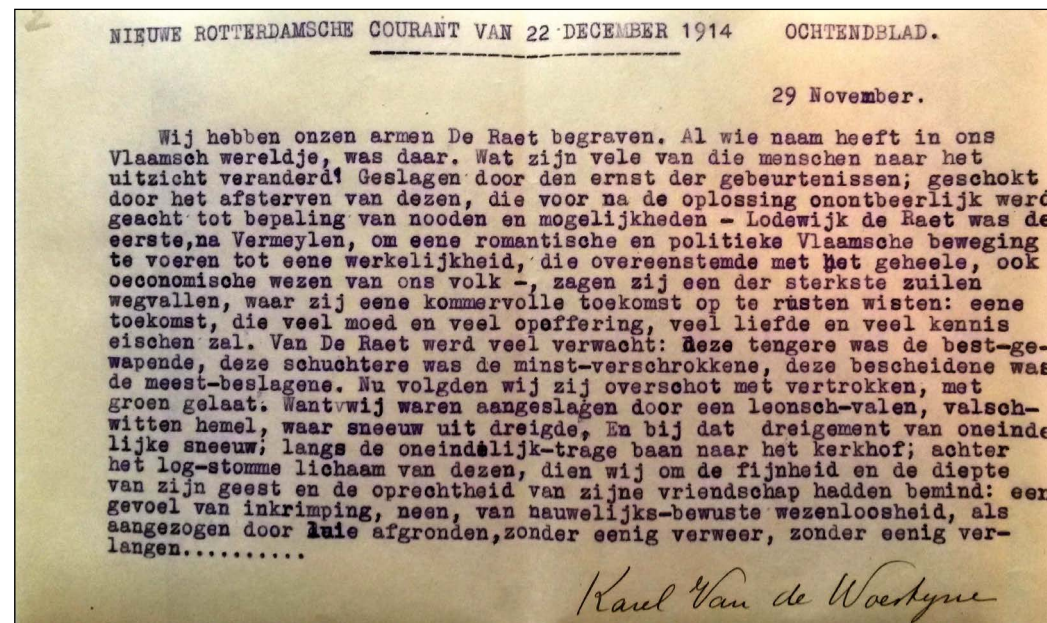
Beide 'lijkredes' – zowel de tekst van van de Woestijne als die van de Tière – zijn vanuit historisch oogpunt interessant. Ondanks het feit dat lijkredes altijd subjectief zijn, hebben ze voor de historicus veel waarde. Archiefspecialist Roger Janssen wees erop dat lijkredes, om te beginnen, steevast iemands goede kwaliteiten ophemelen. Dat is steeds veelzeggend want het heeft te maken met een waardeoordeel betreffende datgene wat door de tijdgenoten als het goede werd aanzien. De moraal van het goede en het slechte moet steeds verbonden worden met de gemeenschap die ze aan haar leden oplegt en ze probeert in te voeren in haar onderscheiden instellingen. Lijkredes zijn doorgaans één der meest voorkomende bronnen in familiearchieven.² Wat vernemen we nu uit de lijkredes van Lodewijk de Raet?

29 November: Karel van de Woestijne

Wij hebben onze armen De Raet begraven. Al wie naam heeft in ons Vlaamsch wereldje, was daar. Wat zijn vele van die menschen naar het uitzicht veranderd! Geslagen door den ernst der gebeurtenissen; geschokt door het afsterven van dezen, die voor na de oplossing onontbeerlijk werd geacht tot bepaling van nooden en mogelijkheden – Lodewijk De Raet was de eerste, na Vermeylen, om eene romantische en politieke Vlaamsche beweging te voeren tot eene werkelijkheid, die overeenstemde met het geheele, ook economische wezen van ons volk –, zagen zij een der sterkste zuilen wegvallen, waar zij eene kommervolle toekomst op te rusten wisten: eene toekomst, die veel moed en veel opoffering, veel liefde en veel kennis eischen zal. Van De Raet werd veel verwacht: deze tengere was de best-gewapende, deze schuchtere was de minst-verschrokkene, deze bescheidene was de meest beslagene. Nu volgen wij, zijn overschot met vertrokken, met groen gelaat. Want wij waren aangeslagen door een loonschvalen, valsch-witten hemel, waar sneeuw uit dreigde. En bij dat dreigement van oneindelijke sneeuw; langs de oneindelijk trage baan naar het kerkhof; achter het log stomme lichaam van dezen, dien wij om de fijnheid en de diepte van zijn geest en de oprechtheid van zijne vriendschap hadden bemind: een gevoel van inkrimping, neen, van nauwelijks bewuste wezenloosheid, als aangezogen door luie afgronden, zonder eenig verweer, zonder eenig verlangen...

Dit gedicht van van de Woestijne is niet de 'officiële' lijkrede van Lodewijk de Raet, maar

² JANSSEN (Roger). 'Mentaliteitstudie en familiearchieven, mogelijkheden en beperkingen', In *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 45, 1974, p. 1-22.

heeft er wel het statuut van door zijn inhoud en titel. Dit is de beschrijving van de lijkstoet van de Raet op 29 november 1914. Knopen we nu aan bij de elementen van 'gemeenschap', 'kwaliteiten' en 'waardeoordelen' die Janssen hierboven opsomt, dan blijkt dat die ook in de tekst van van de Woestijne duidelijk te identificeren zijn. De gemeenschap waarnaar hier verwezen wordt, is die van 'al wie naam heeft in ons Vlaamsch wereldje', een klein wereldje dus, een beperkt – en allicht select – gezelschap. De kwaliteiten van de Raet die hier opgesomd worden, zijn opeenvolgend zijn niveau van geestelijke ontwikkeling ('best gewapende'), zijn moed ('minst verschrokken'), zijn belezenheid en intelligentie ('beslagen'), zijn intellectuele elegantie en diepgaand intellect ('de fijnheid en de diepte van zijn geest') en zijn oprechtheid in de vriendschap. Maar wat zegt de opsomming van deze kwaliteiten over het waardeoordeel dat hier gehanteerd werd, datgene dat als goed wordt beschouwd?

Het antwoord daarop moet gezocht worden in de ruimere sociale, economische en politieke context van Vlaanderen sinds het begin van de twintigste eeuw en de rol van de Raet om de Vlaamse beweging bewust in een economische richting te heroriënteren

en in het zog daarvan de ontwikkeling van een Vlaamse burgerij en intellectuele elite te ondersteunen. Van de Raet werd veel verwacht omdat hij als eerste de verbinding had gemaakt van de noodzakelijke vervlaamsing van het hoger onderwijs met de Vlaamse economische belangen, niet enkel in zijn verhandelingen maar ook in zijn concrete activiteiten, en dit alles wars van alle romantiek die kenmerkend was geweest voor de Vlaamse Beweging tot dan toe en waartegen ook August Vermeylen (1872-1945) zich steeds had verzet met de beweging *Van Nu en Straks*.

Lodewijk de Raet en August Vermeylen hadden hun jeugd gedeeld in het Brusselse universitaire milieu waar ook de ontluiking van hun Vlaamsgezindheid plaatsvond. Daar waar Vermeylen op professioneel vlak snel succes kende, volgden bij de Raet een reeks teleurstellingen in zijn loopbaan, waren er familiale tegenslagen en tegenkantingen bij het propageren van zijn opvattingen over de uitbouw van de Vlaamse Beweging. Aan de hand van de eerste geschriften die beide studenten rond 1889-1890 in *Jong-Vlaanderen* publiceerden, stelde De Raets biograaf Max Lamberty vast dat de belangstelling van de Raet vooral ging naar politieke, sociale en economische vraagstukken, terwijl die van Vermeylen al vroeg meer naar de kunst overhelde. De Raet wenste politiek handelend op te treden en nam actief deel aan de strijd van de politieke flaminganten die een Vlaamse volkspartij hadden gesticht. Tegelijk werkte hij mee aan de Vlaamse hogeschooluitbreiding in de hoofdstad. De Raet had, met andere woorden, aandacht voor praktische problemen en zag zijn actieveld duidelijk in de maatschappij, terwijl de individualistische kunstenaar Vermeylen al snel opging in *Van Nu en Straks*. Vermeylen was een beeldenstormer in de knusse en conformistische wereld van de Vlaamse en Belgische burgerij en als hij zich in zijn *Kritiek der Vlaamse Beweging* dan toch met de politiek inliet, ging hij te keer tegen hen die hun flamingantisme in een partijverband wensten te beleven: de Vlaamse Volkspartij moest het bij hem ontgelden evenals de staat, het parlement en de administratie. Vermeylen werd later socialistisch senator maar was ten tijde van Lodewijk de Raet nog niet te spreken over partijpolitiek, noch kon hij zich toen verenigen met de Vlaamse Academie waarvan hij later één van de belangrijkste leden zou worden.³

Ook Karel van de Woestijne werkte geregeld mee aan *Van Nu en Straks* en deelde eenzelfde kritiek op het politieke flamingantisme van die tijd, of liever, op de eenzijdige politieke reductie van de Vlaamse Beweging door haar toenmalige leiders. In zijn verslagen in de NRC nam van de Woestijne echter een duidelijk Vlaamsgezind standpunt in en vertoonde hij bovendien een felle sociale bewogenheid. In zijn streven om bij te dragen tot de sociale en ethisch-culturele verheffing van zijn volk, in zijn aanklacht van

³ Interview met Max Lamberty, in *Mededelingen Vermeylenfonds*, 1953.

de onderwijstoestanden in Vlaanderen en in zijn nadruk op het sociaal-economische aspect van de Vlaamse Beweging, trad van de Woestijne helemaal in de voetsporen van Lodewijk de Raet.⁴ Diens onverwachte dood (van de Woestijne beschrijft een 'geschokt' en 'aangeslagen' gezelschap) vindt dus plaats in de winter. Maar er is uiteraard ook meer aan de hand dan de sneeuw die boven de begrafenisstoet uit de hemel valt: het 'dreigement' en de 'ernst der gebeurtenissen' waarnaar de dichter refereert heeft uiteraard ook betrekking op die specifieke periode in de wereldgeschiedenis. De referentie naar de oorlog op de achtergrond is nog explicieter aanwezig in de tekst van de Nestor de Tière.

Lijkrede van Nestor de Tière

Mijnheeren, ik dacht hier als vriend van Lodewijk de Raet te spreken, te wijzen op zijn eenvoudig, innemend karakter, maar, onze dierbare afgestorvene heeft, voor ons Vlamingen, als Vlaamschgezinde, eene te overwegende rol gespeeld om bij den mensch te blijven stil staan. De Raet was een strijder, bij uitnemendheid, hardnekkig als niet één. Luidruchtig was hij niet: de mensch vond men in de strijder terug. Ingetogen, gansch doordrongen van het onkrenkbare onzer taalrechten, deed hij deze, door schrift en woord, op bezadigde, onweerstaanbare wijze gelden. Hij was een geleerde Voorvechter, die nooit een gedachte, een stelling vooruitzette zonder haar te staven door geschied- en staathuishoudkundige beweegredenen. Leest zijn machtige standaardwerk "De Vlaamsche Volkskracht", die hoogopvlammende toorts in onze kamp voor eigen taal en geestesleven; leest al wat hij schreef tot bekomen eener Vlaamsche Hoogeschool en gij zult, diep ontroerd, eerbiedig het hoofd buigen en luid getuigen: een groot Vlaming is gestorven, een groot verstand is verdwenen. Wij voelen het met zooveel hartzeer; het afsterven van Lodewijk de Raet is voor ons, Vlamingen, een zware slag, thans vooral in dezen noodlottigen, schrikkelijke tijd. Na het einde van den oorlog, wanneer alles zal uitgevochten zijn tusschen de Staten van Europa, zal, met nieuwe overgrootte inspanning, de strijd voor onze taalrechten moeten heraangetaan worden. En, voor dien nieuwen strijd, zullen wij, in onzen doode, een diepverstandige raadsman missen. Lodewijk de Raet, gemoedelijke vriend en uitgelezen taalbroeder, vaarwell!

In deze tekst heeft de gemeenschap betrekking op 'ons Vlamingen', dit zijn alle Vlamingen, een ruimer publiek dus dan in het gedicht van van de Woestijne. De Tière laat verstaan dat de Raet een persoonlijke vriend van hem was. Zoals bij van de Woestijne wordt tegelijk aangegeven dat de betekenis van Lodewijk de Raet voor Vlaanderen de figuur de Raet als vriend of mens overstijgt. Het theatrale dat de Tière uiteraard niet vreemd was (nochtans was zijn schrijfstijl over het algemeen eenvoudig en ongeunsteld, voor iedereen verstaanbaar), belet hem niet om van de Raet het 'eenvoudige', 'niet-luidruchtige' en 'ingetogen' karakter als kwaliteiten te bewieroken. Meer dan van de Woestijne gaat de to-

⁴ BECKERS (Ria), MUSSCHOOT (Anne Marie). 'Woestijne, Karel van de', in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 3767-3768.

VIII 0 (4)

Mijnheeren,

Ik dacht hier als vriend van Lodewijk de Raet te spreken, te wijzen op zijn eenvoudig, innemend karakter, maar, onze dierbare afgestorvene heeft, voor ons Vlamingen, als Vlaamschgezinde, eene te overwegende rol gespeeld om bij den mensch te blijven stil staan.

De Raet was een strijder, bij uitnemendheid, hardnekkig als niet één. Luidruchtig was hij niet : den mensch vond men in den strijder terug. Ingetogen, gansch doordrongen van het onkrenkbare onzer taalrechten, deed hij deze, door schrift en woord, op bezadigde, onweerstaanbare wijze gelden.

Hij was een geleerde Voorvechter, die nooit een gedachte, een stelling vooruitzette zonder haar te staven door geschied- en staathuishoudkundige beweegredenen. Leest zijn machtig standaardwerk "De Vlaamsche Volkskracht", die hoogopvlammende toorts in onzen kamp voor eigen taal en geestesleven; leest al wat hij schreef tot bekomen eener Vlaamsche Hoogeschool, en gij zult, diep ontroerd, eerbiedig het hoofd buigen en luid getuigen : een groot Vlaming is gestorven, een groot verstand is verdwenen.

Wij voelen het met zooveel hartzeer; het afsterven van Lodewijk de Raet is voor ons, Vlamingen, een zware slag, thans vooral in dezen noodlottigen, schrikkelijken tijd. Na het einde van den oorlog, wanneer alles zal uitgevochten zijn tusschen de Staten van Europa, zal, met nieuwe overgrootte inspanning, de strijd voor onze taalrechten moeten heraangetrokken worden. En, voor dien nieuwen strijd, zullen wij, in onzen doode, een diepverstandigen raadsman missen.

Lodewijk de Raet, gemoedelijke vriend en uitgelezen taalbroeder, vaarwel !

NESTOR de TIÈRE

[Nov. 1914 - Afschrift van manuscript van deze tekst, die berust bij o.l.m. Heerebant - Stichting Lodewijk de Raet]

neelschrijver in op de persoonlijkheid van de Raet die tevens door zijn biograaf omschreven werd als iemand die over het algemeen weinig sprak, ook niet in familiale kringen.⁵ De Raet was een zwijger maar ook een tacticus en de Tière duidt hem als iemand die in het diepst van zijn wezen een politiek leider was. Hij was immers niet alleen een denker maar ook een aanvoerder in de Vlaamse strijd. Zijn geschriften waren bedoeld als werktuigen in die strijd. De verwijzing naar de 'geleerde Voorvechter' vat die combinatie samen van eenvoud, ingetogenheid, verstand, hardnekkigheid en strijdlust. Als overtuigde liberaal die actief was in het Willemfonds en in zijn prille jaren auteur was van hevig antiklerikale artikels, is het wellicht ook niet geheel toevallig dat de vrijzinnige de Tière het 'machtige standaardwerk' van de Raet omschrijft als een 'hoogopvlammende toorts'. De Tière behoorde in het Brusselse tot een groep jonge Vlaamse schrijvers die er een onbezorgd en vrij leven op nahielden en waar meestal ook de vrijzinnige dichter Emanuel Hiel (1834-1899) zeer aanwezig was.⁶ Deze laatste oefende met zijn radicale en in het volk geworteld flamingantisme dat gepaard ging met een ondogmatische vrijzinnigheid invloed uit op opeenvolgende generaties Vlaamse Brusselaars of (Vlamingen in Brussel) waaronder dus de Tière en ook Lodewijk de Raet.⁷

De Tière, door de oorlog en zijn gewelddaden pijnlijk getroffen, gaf in zijn laatste stukken onverbloemd uiting aan zijn vredeswil.⁸ Ook in zijn lijkrede voor de Raet refereert hij naar het oorlogsgebeuren, 'dezen noodlottigen, schrikkelijken tijd'. Dat die oorlog nog vier jaar zou duren kon niemand toen voorspellen en ook de Tière niet die 'het einde van den oorlog' al in het vooruitzicht stelt, 'wanneer alles zal uitgevochten zijn tusschen de Staten van Europa'. Eind oktober 1914 begon de Slag aan de IJzer en werden de sluisen bij Nieuwpoort opengezet. Toen Lodewijk de Raet overleed was de loopgravenoorlog nog maar één maand aan de gang. Intussen was Brussel al drie maanden bezet. Pas vier jaar later kwam aan dat alles een einde. De hele duur van de Eerste Wereldoorlog was de stad van Lodewijk de Raet de enige bezette hoofdstad in West-Europa geweest.

EVA SCHANDEVYL

IS VERBONDEN AAN DE VAKGROEP METAJURIDICA EN ALS GASTDOCENTE AAN DE VAKGROEP POLITIEKE WETENSCHAPPEN VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL.

⁵ Interview met Max Lamberty, In *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1952.

⁶ VAN CAMPENHOUT (Frans). 'Tière, Nestor de', In *Nationaal Biografisch woordenboek*, 20, Brussel, 2011, p. 972-973.

⁷ SIMONS (LUDO). 'Hiel, Emanuel', In *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 1447-1448.

⁸ VAN CAMPENHOUT (Frans), idem, 2011, p. 979.

VERZEN VOOR GIJS GARRÉ

IN MEMORIAM

Dirk Christiaens

Gebed

Gedrieën wonen ze in mijn huis:
Het Ik, het Mij, het Mijn.
Wil een van buiten binnen zijn,
dan gooien Ik en Mij en Mijn
hem buiten, vreemde luis.

Stikdonker is het in dit huis.
Triest flakkert kaarseschijn
– Heer, laat uw zoon hier binnen zijn! –
Dan dooft voor Ik, voor Mij en Mijn
het vale lichtje fluis.

Toen Gijs Garré (1932-2004) ons tien jaar geleden geheel onverwacht verliet, viel dat nieuws als een donderslag. Hij had zijn afscheid van het VOC en zijn recente verjaardag pas gevierd met wijn en jazz-muziek (Dixieland). Een creatieve duizendpoot verdween voorgoed uit het Brusselse culturele leven.

Gijs Garré

Even een korte schets. Gijs Garré werd geboren te Merelbeke op 18 mei 1932, volgde Grieks-Latijnse aan een Gents college en studeerde dan af in de Rechten aan de RUG (Rijksuniversiteit Gent). Hij werd reserveofficier tijdens zijn legerdienst in Duitsland. Dat was toen nog 24 maanden. Liever dan advocaat te worden, koos hij voor een (korte) handels carrière. Maar dit bedrijf in bontmantels met Parijs als pleisterplaats gaf hem weinig economische of andere voldoening. Zelf sprak hij spottend van pels en vellen! De euforie van de Expo was ook voorbij.

Vanaf 1970 vinden we Garré terug op het Martelarenplein. Naast CCC en NCC ontstaat het VOC mede onder impuls van de burgemeester Lode Craeybeckx (Antwerpen laat Brussel niet los). De eerste fondsen komen uit die richting. Gijs Garré ontwerpt dan het bekende logo met de groene N op een witte achtergrond dat 30 à 40 jaar zal fungeren als symbool van het Nederlandstalig onderwijs te Brussel. Hij werkt ook aan een jaarlijkse affichecampagne die anderstaligen (Walen en buitenlanders) moet aanzetten tot Nederlands leren. Er verschijnt ook een jaarboek met alle adressen van Brusselse Vlaamse scholen. Hij geeft ook een periodiek uit met onderwijsnieuwtjes en illustraties van Luc Putteman, die bekende pentekeningen maakte van de Grote Markt. Op dat VOC wordt iedereen goed ontvangen. De borrel staat steeds koud. Het is de enige plek in de buurt waar men geen lauwe biertjes schenkt en er is altijd verse koffie. In zijn krappe vrije tijd schildert en tekent hij. Hij beeldhouwt ijzer- en houtsculpturen. Daarnaast schrijft hij een half dozijn ironische, pretentieuze dichtbundels, levenswijsheid gekruid met enige ironie en een vleugje sarcasme. Bekend om zijn op-

timisme en beminnelijkheid, kon Garré ook scherp uit de hoek komen om zijn overtuiging te verdedigen.

Garré wordt dan later de gangmaker van het AMVB dat hij onvermoeibaar steunt, uitbreidt en verrijkt met allerlei aanwinsten uit het Brussels-Vlaams culturele leven. Brieven, vlaggen, tekeningen, archieven noem maar op. Ik herinner me nog een kleine krantenbibliotheek met een mooi Conscience-medailon. Op de kop getikt bij de verdwenen De Slegte voor twee keer niks. Toen was deze winkel nog in de buurt van het AMVB.

Weinigen weten dat hij ook een uitmuntend Van Goghkenner was. Zijn ruime bibliotheek met meer dan 100 standaardwerken over het Hollandse genie stelde hem in staat een knappe kleine monografie te schrijven over de meester van de zon in de Provence.¹ In dezelfde reeks van Mark Grammens verschijnt ook zijn monografisch essay over Lode Craeybeckx als een eerste aanzet tot een biografie.²

Hij wil ook nog wat actief zijn op de markt van het onroerend goed op één van de drie (maffia) eilanden Corsica, Sardinië, Sicilië maar die plannen gaan gelukkig niet door, want de ervaren jurist doorziet het snode bedrog (om de Corsicaanse maffia nog eens te citeren). Hij richt nog een vzw op met Roland Demarcke en ondergetekende, I.O.N., maar dat initiatief geraakt niet van de grond. Zijn levenstaak was en bleef echter het VOC dat al zijn tijd en energie opsloopte. Daarnaast was het AMVB zijn tweede grote liefde. Hij verdient niet vergeten te worden. Vandaar ook deze verzen in dit Arduinnummer.

DIRK CHRISTIAENS

(1942 ETTERBEEK) IS EEN ARCHIEFVORMER VAN HET AMVB. HIJ IS DICHTER EN WAS WERKZAAM ALS BESTUURSSECRETARIS VAN DE BRT. HIJ WAS OOK ALS DOCENT LETTERKUNDE VERBONDEN AAN HET KONINKLIJK CONSERVATORIUM BRUSSEL ZIJN VADER WAS ANDRÉ GERARD CHRISTIAENS, PSEUDONIEM N.A.DROJINE (24 MAART 1905, BEVEREN – SINT-PIETERS-WOLUWE 4 JUNI 1989).³ HIJ WERKTE ALS LERAAR AAN HET KONINKLIJK ATHENEUM TE OUDERGEM EN HET KONINKLIJK ATHENEUM IN ZAVENTEM. VANAF 1933 PUBLICEEFDE HIJ VERSCHILLENDE DICHTBUNDELS EN EEN BLOEMLEZING OVER DE LITERATUUR UIT DE EERSTE WERELDOORLOG.

¹ Vincent Van Gogh. In *Aktueel*, 26, Brussel, 1989.

² 'Lode Craeybeckx 1897-1976'. In *Aktueel*, 16, Brussel, 1986.

³ *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tielst, 1998, p. 726.

Memento

Voor deze dood van mij ben ik niet bang.
Wel voor de dood van hen die mij nabij zijn.
Hoe leef ik voort als zij niet meer bij mij zijn?

Alleen de mist doet me aan als dodengang
en 'k laat deemoedig mij in 't donker drijven.
Het heengaan doet niet half zo'n pijn als blijven.

Voor wie dit ondervond is 't zonneklaar
-en die het hardden, mogen 't mij vergeven-
Bedenk: je eigen dood, die sterf je maar,
doch met de dood van andren moet je leven.

(Mascha Kaleko/vertaling A.G.Christiaens)

Kleine tussenbalans

Wat zal tenslotte van mij overblijven?
– Drie dunnen boekjes en een enkel kind –
De rest is nauw de moeite op te schrijven.
Wat ik te zeggen heb, zeg ik de wind.

Men denkt van niet, toch zijn wij eng verbonden,
de wind en ik en dat al lange tijd.
Op hem kun je aan, hij heeft veel ondervonden,
Hij weet van wanten, waait naar wijd en zijd.

Het is en blijft zo: woorden zijn geen oorden.
Tenslotte zegt men niets in vele woorden.
Om 't woord te doen vat zelfs de bangerd moed:
maar zwijgen klinkt in alle talen goed.

Quasi een Januscript

Bij tijden toont-als Janus-mijn gedicht
van mij, de maker, 't dubbel aangezicht:
die ene helft van dit gezicht is lyrisch,
maar de andre daarentegen haast satirisch.
Twee zielen wonen, ach in mij als huurder,
twee zielen en elkanders tegenstuurder.
Wat ik als dichter ook heb bekokstoofd,
steeds schudde Janus met zijn halve hoofd,
want wat ooit was, dat stemt ons meestal lyrisch,
maar dat wat is, voor 't grootste deel, satirisch.

(Mascha Kaleko/vertaling A.G.Christiaens)

SoleMio

In restaurant Chez Gaetano
was het leven solemio
Garré en ik we dronken Grappa
ik verloor mijn jasje van Scappa

Cal lunaSardegna
Maanlandschap met rare bomen
met rotsen en witte stenen
tot in de nacht zullen komen
dieren op voorhistorische tenen.

Huizen

Een tuin vol verdriet
gaat de herfst binnen
als een oude landloper
met volledig lege zakken.

Achter de bomen
schuilen de huizen
met hun brieven
in spiegelschrift

over de dood
van het leven.

Een reis met Chronos

Heer Chronos bracht voor jou
een zeer vreemd geschenk mee
en opende zijn geheime reistas.
Het water steeg je tot de lippen.

We reizen naar de Provence
naar het land van Vincent
en van de zon. Daar ben je nu
beter want zogoed als voor goed.

ER ZIT MUZIEK IN

DE BIBLIOTHEEK VAN HET KONINKLIJK CONSERVATORIUM BRUSSEL

Johan Eckeloo en Sofie Vanherle

Het Koninklijk Conservatorium Brussel werd opgericht in 1832 met de bedoeling professionele musici op te leiden. De jonge instelling had, hoe beperkt en kleinschalig ze ook aanvankelijk was, al van meet af aan aandacht voor een bibliotheek. Dankzij de interesse en de inzet van Fétis en Gevaert, de eerste twee directeurs, groeide de muziekbibliotheek van een 'schoolbibliotheek' tot een internationaal gewaardeerde erfgoedcollectie muziek. Deze traditie werd voortgezet en tot op de dag van vandaag wordt er in de bibliotheek geïnvesteerd vanuit de optiek: optimaal bewaren en optimaal ter beschikking stellen.

Internationale oriëntatie

De collectie van het conservatorium kreeg al heel vroeg een internationale oriëntatie. Daar zijn diverse verklaringen voor. Fétis, die zelf zijn opleiding in Parijs genoten had, keek erg op naar de Franse hoofdstad. Op dat vlak stond hij niet alleen: Parijs was op veel vlakken de leidinggevende cultuurstad in de 19e eeuw. Als gevolg daarvan was de uitbouw van de verzameling heel sterk Frans gericht. Een al te eenzijdige focus werd echter vermeden door de aankoop van twee Duitse collecties. Enerzijds de collectie Westphal met voornamelijk Duitse muziek uit de 18e eeuw, anderzijds de collectie Wagner met Duitse, maar ook met historische Italiaanse muziek. Voeg daarbij de collectie De Glimes die voornamelijk focust op Italiaanse opera en Engelse muziek, de bibliotheek van Michotte met stukken van Rossini, en ook de aandacht voor ons plaatselijk muziekleven, en het resultaat is een staalkaart van de West-Europese muziekproductie van de 17e tot de 19e eeuw. Als gevolg hiervan bekleedt conservatoriumbibliotheek een unieke plaats in het Belgische landschap van muziekinformatie.

Een bibliotheek of een archief?

De hele collectie is opgebouwd rond het verschijnsel 'muziek'. Het grootste deel van de collectie bestaat uit bladmuziek, zijnde partituren, al dan niet aangevuld met partijen voor de musici. Daarnaast is er ook literatuur over muziek aanwezig, brieven van componisten, schetsen, iconografie, *efemera* en uiteraard ook opnames. De collectie bestaat strikt genomen uit een bibliotheekcollectie, een muziekarchief en een audiotheek, maar dit onderscheid wordt in de praktijk niet doorgevoerd. Niet door de gebruikers, niet door het beleid. Dit heeft te maken met het specifieke karakter van de collectie: het inhoudelijke criterium muziek overstijgt er de structurele en organisatorische aspecten.

Deze aanpak is lang niet uniek want het komt vaker voor in de wereld van de muziek. Wel wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de erfgoedcollectie en de uitleenbibliotheek. De conservatoriumbibliotheek fungeert ook als openbare uitleenbibliotheek van bladmuziek. Er zijn een paar voorwaarden aan verbonden maar de grootste drempel is ongetwijfeld het kunnen lezen van muziek.

Twee conservatoria, een bibliotheek

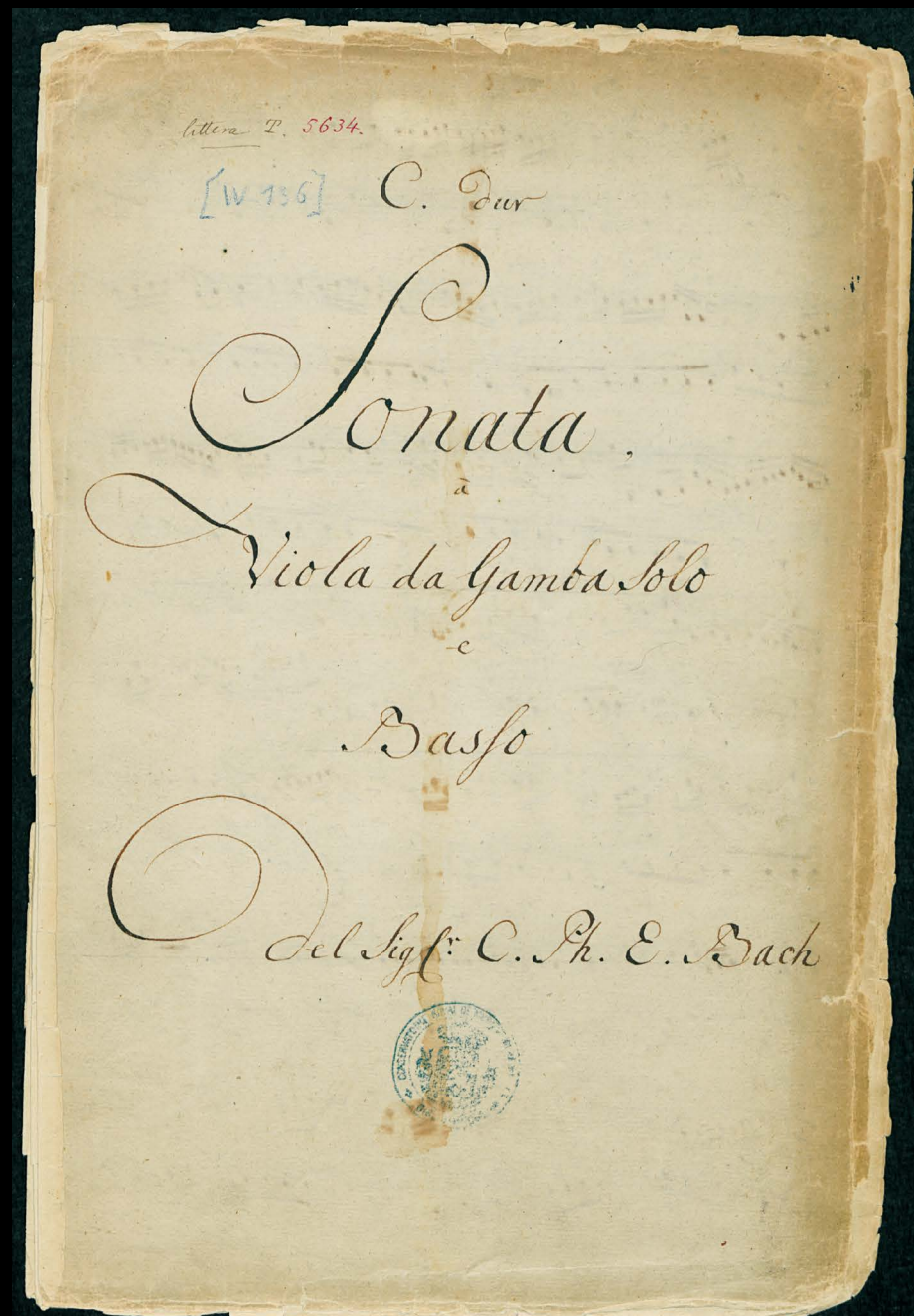
In 1966 is het Brusselse conservatorium opgesplitst in twee autonome conservatoria: enerzijds het Conservatoire royal de Bruxelles, anderzijds het Koninklijk Conservatorium Brussel. Maar de splitsing is niet doorgevoerd op collectieniveau. Als gevolg hiervan hebben onze bezoekers toegang tot één van de grootste muziekcollecties in België. De splitsing is er wel op beleidsniveau: de collectie wordt in co-beheer geleid door beide conservatoria. De bib is dus een bicommunautaire instelling en daarom vermelden sommige officiële stukken de naam: de Brusselse conservatoriabibliotheek. Vooral buitenlanders hebben het soms moeilijk om dit te begrijpen maar belangrijker is dat beide conservatoria er van overtuigd zijn dat samenwerking een meerwaarde geeft en dat het vooral de eindgebruiker is die hiermee zijn voordeel doet.

Drie onderzoeksprojecten

Momenteel lopen er drie onderzoeksprojecten aan het Conservatorium. Koenraad Sterckx werkt aan een online thematische catalogus¹ van het volledige oeuvre van de Belgische componist Vic Legley (1915-1994). Hiermee wil de bibliotheek een concrete bijdrage leveren aan de ontsluiting van het Belgisch muzikaal erfgoed. We hopen ook dat het idee van een online thematische catalogus navolging zal kennen, niet in het minst in ons land. Vic Legley is namelijk de eerste componist die 'online' zal gaan met zijn thematische catalogus.

Richard Sutcliffe coördineert een project rond Carl Philipp Emanuel Bach (1714-1788). CPE Bach is de tweede oudste zoon van Johann Sebastian. Hij is minder gekend dan zijn vader en staat in de schaduw van zijn vader maar toch is hij één van de belangrijkste componisten van zijn generatie. Door de aankoop van de twee hierboven vermelde Duitse collecties bezit de conservatoriumbibliotheek een bijzonder boeiende collectie uit de 18e eeuw met werk van CPE Bach. Dit jaar is het 300 jaar geleden dat de componist geboren is en dat is een ideale gelegenheid om te focussen op zijn boeiende oeuvre uit de bibliotheek. Dit project bestaat uit het digitaliseren van die historische collectie en het organiseren van een internationaal colloquium over de uitvoeringspraktijk en

¹ Een thematische catalogus is een gedetailleerde index van alle werken van een componist. Deze index is systematisch en wetenschappelijk opgesteld en identificeert de werken d.m.v. het muziekincipit of de beginmaten van de compositie.

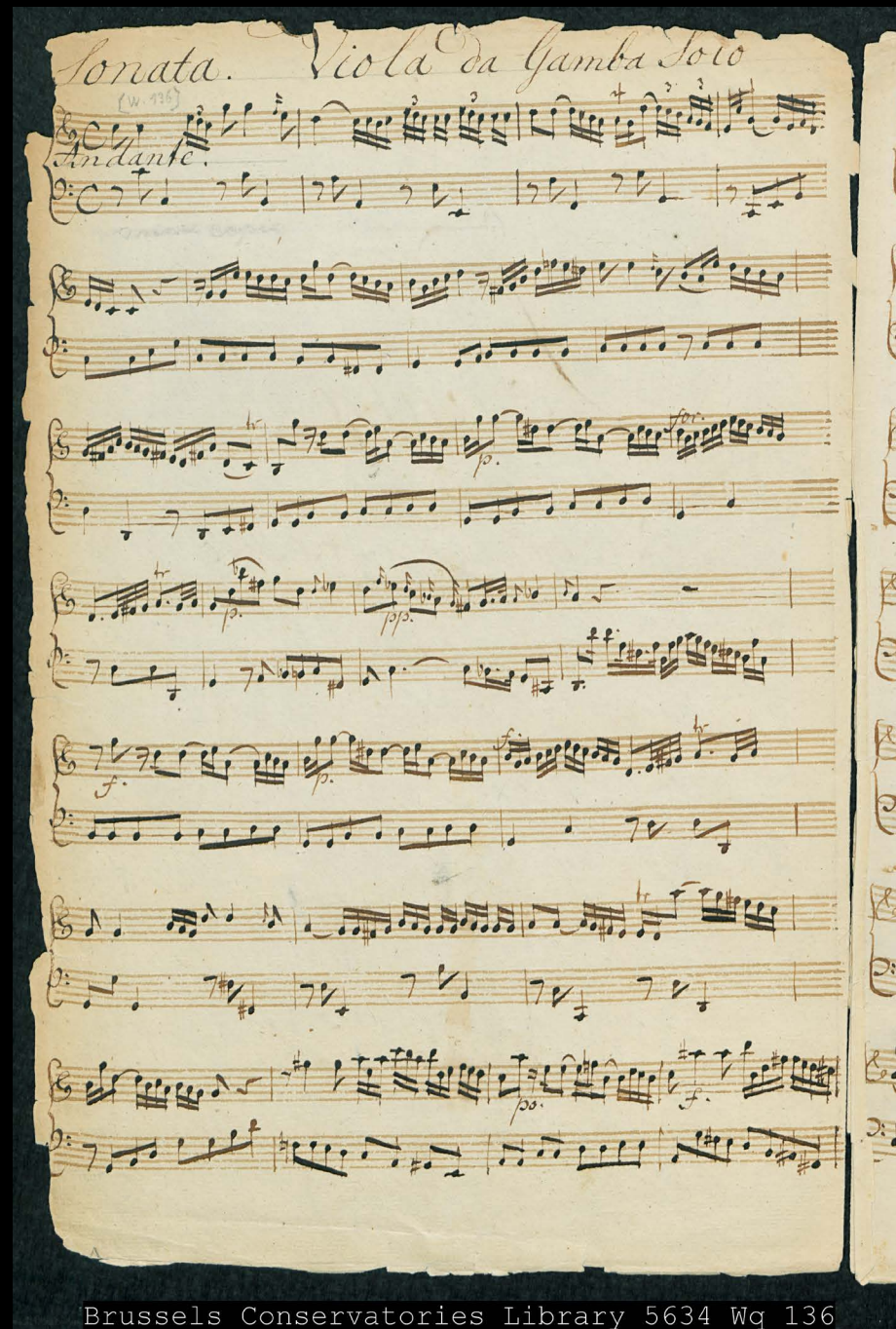
Brussels Conservatories Library 5634 Wq 136

interpretatie van deze componist. Voor het brede publiek is er de tentoonstelling 'C. P. E. Bach in Brussels'. Deze tentoonstelling is toegankelijk in de bibliotheek zelf maar er wordt momenteel ook gewerkt aan een webtentoonstelling. Op die manier kan een nog breder publiek bereikt worden want het is welbekend dat websites 24/24 uur en 7/7 dagen toegankelijk zijn.

Het derde onderzoeksproject, onder leiding van Sofie Vanherle, focust op een verzameling van 150 muziekhandschriften met cantates van Georg Philipp Telemann (1681-1767). De collectie wordt bewaard onder het plaatsnummer B-Bc 941². Zowel het CPE Bach- als het Telemannproject kunnen moeilijk zonder digitaal beeldmateriaal van de originele stukken. Het Conservatorium heeft een degelijke professionele A2-scanner in huis maar met een grote beperking: het beeldmateriaal wordt herleid tot zwart-wit of grijswaarden. De keuze voor de aankoop van die scanner werd bepaald door voornamelijk drie argumenten: 1. Voor partituren die voor 99% in één kleur gedrukt zijn, zijn kleurencans niet echt nodig; 2. Kleurencans zijn 'groter' en vragen meer opslagruimte waardoor het back-upstelsel duurder wordt; en 3. Het budget liet de keuze tussen een A2-scanner zwart-wit of een A3-scanner in kleur. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de Erasmus Hogeschool gekozen heeft voor de A2-oplossing. Niet onbelangrijk: de keuze dateert van eind de jaren 1990.

Ondertussen is de ICT-wereld sterk geëvolueerd en ook het verlanglijstje van de gebruiker is mee geëvolueerd. Er is meer en meer vraag naar kleurencans. En niet zozeer om esthetische redenen alhoewel dit aspect niet ontkend mag worden. Maar als het om historisch materiaal gaat, benadert een scan in kleur veel dichter het fysieke document. Heel concreet: voor de cantates van Telemann is er dun papier gebruikt en de inkt is lichtjes agressief. Als gevolg daarvan is er hier en daar inktvraat. Kleurencans lossen die inktvraat niet op, spijtig genoeg, maar ze laten veel duidelijker dan zwart-witbeelden zien of het nu een echte muzieknoot is of 'valse' informatie, zijnde een vlek die afkomstig is van een noot aan de keerzijde van de pagina. En hiermee werd argument 1 onderuit gehaald: zelfs al is de bron éénkleurig, toch kan het door omstandigheden, bijvoorbeeld voor heel waardevol erfgoedmateriaal, nuttig zijn om kleurencans te maken. Argument 2 heeft zichzelf voornamelijk door de evolutie van de ICT opgelost: opslagcapaciteit en de gevolgen voor back-upsystemen vormen hoe langer hoe minder een financieel obstakel. Alleen argument 3 bleef nog overeind: budgettaire beperkingen voor de aankoop van een A2-kleurencscanner maar dankzij de samenwerking met het AMVB kon

² B-Bc is het internationale *siglum* van de Brusselse conservatoriumbibliotheek. De eerste B verwijst naar het land, in dit geval België, de tweede B naar de stad, Brussel, en de kleine letter c naar de instelling, het conservatorium.

Brussels Conservatories Library 5634 Wq 136

dit obstakel overbrugd worden. Het AMVB heeft namelijk een A2-scanner in huis. Het was voor het conservatorium bovendien meegenomen dat deze scanner van hetzelfde merk was en met dezelfde software uitgerust was als de scanner in het conservatorium.

Een case study: B-Bc 941

Het is onmogelijk om in dit artikel een muziekcollectie van vijf kilometer lang, die meer dan een miljoen items bevat, te omschrijven. Daarom willen we aan de hand van het Telemannproject een aantal aspecten van de collectie belichten: het belang van de collectie, zowel historisch als muzikaal, maar evenzeer het belang van het wetenschappelijk en artistiek onderzoek in het globale proces van collectiewaardering.

De 150 manuscripten met religieuze cantates van Telemann maken deel uit van de verzameling Westphal. Deze verzameling is door Fétis, directeur van het Brusselse Conservatorium, aangekocht rond 1840. Daarna heeft hij ze doorverkocht aan de bibliotheek. Jacob Heinrich Westphal (1756-1825) was een verwoed verzamelaar van partituren, theoretische werken en portretten van componisten en musici. Hij was bevriend met C.P.E. Bach. Volgens bepaalde bronnen zou Westphal op een veiling meer dan 150 cantates van Telemann gekocht hebben uit de collectie van Daniel Limpricht. Naast de collectie B-Bc941 bezit de bibliotheek van het conservatorium nog diverse andere bundels met cantates van Telemann in handschrift en bovendien nog drie autografen. Het is nagenoeg zeker dat deze stukken allemaal afkomstig zijn uit de beroemde Westphalcollectie.

Bij onderzoek van de cantates uit B-Bc 941 bleek heel snel dat de manuscripten van de hand van verschillende kopiisten zijn. Slechts één kopiist vermeldde telkens zijn naam: Daniel Limpricht. Hij was cantor, aanvankelijk in Grabow, later in Güstrow, twee kleinere steden in Noord-Duitsland, aan het eind van de 18e eeuw. Dit bevestigt de vermelde aankoop door Westphal. Indien dit werkelijk zo is, en aangezien niet alle handschriften in zijn handschrift zijn, moet Limpricht zelf ook heel wat cantates verzameld hebben van andere kopiisten. Dit is zeker niet ongewoon. Er waren immers talrijke bureaus waar kopiisten werkzaam waren. Sterker nog: partituren kopen van zo'n bureau was toen een van de meest gebruikelijke manieren om muziek aan te schaffen. Lang niet alle muziek werd in druk uitgegeven en vaak was zo'n kopiistenbureau het enig mogelijke kanaal om aan de muziek te geraken.

Een andere kopiist schrijft systematisch als titel bovenaan de zondag waarvoor de cantate geschreven werd in het Latijn. Hij sluit tevens elke cantate af met de letters S.D.G., wat staat voor 'Soli Deo Gloria'. Dit is een van de vijf 'Solae' of 'spreuken' in het Latijn die door de Lutherse protestanten gebruikt werden. Erg origineel is dit niet want we vinden

deze afkorting ook terug in heel wat werken van J.S. Bach, Handel en Graupner.

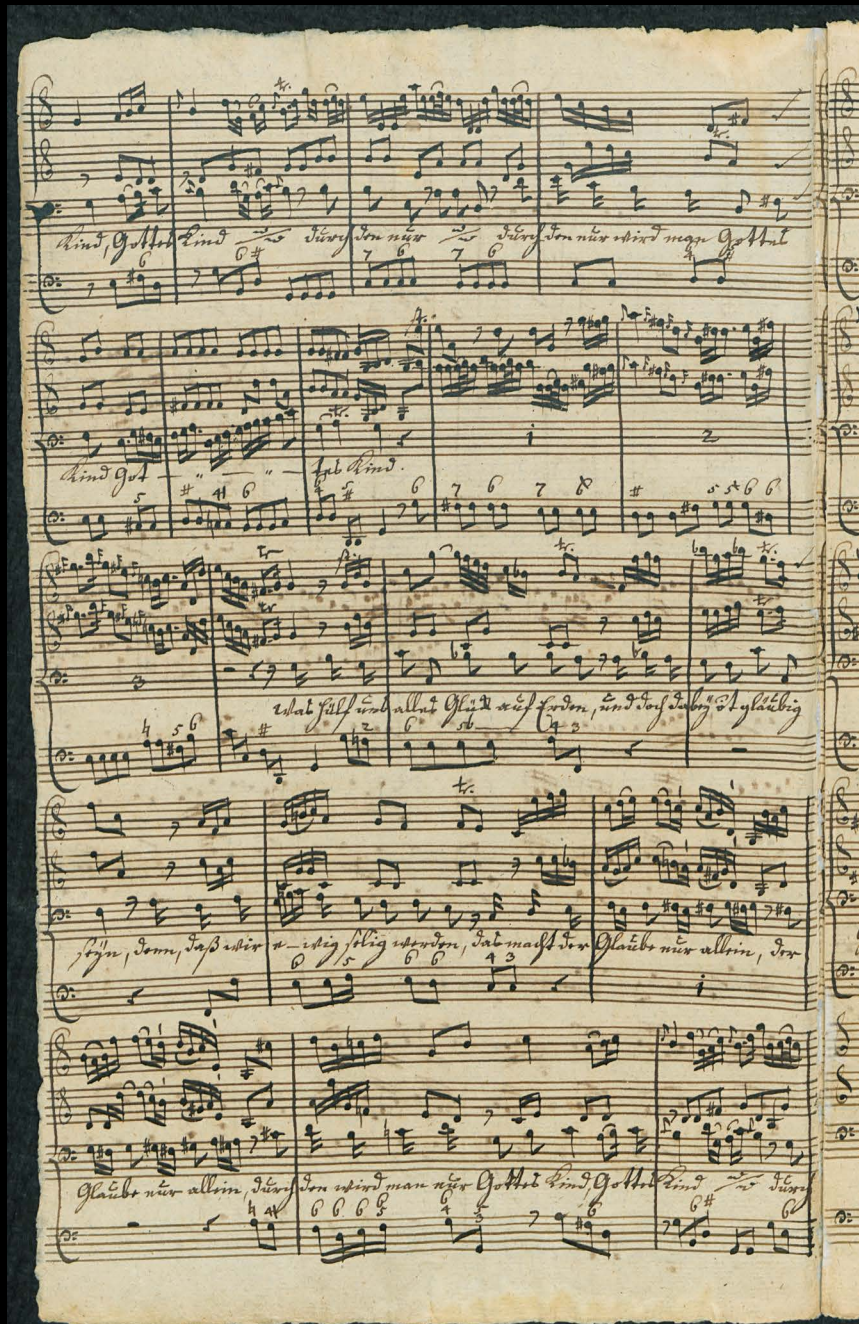
Daarnaast zijn er nog een aantal manuscripten die gelijkenissen vertonen met elkaar qua handschrift, pennenstreken en muzieknotatie. Op basis daarvan kunnen een aantal kopiistenhandschriften onderscheiden worden maar het is wenselijk dat deze opdeling aangevuld wordt met onderzoek van de watermerken in het papier. Het is immers niet ondenkbaar dat watermerkonderzoek de resultaten kan bevestigen of in vraag stellen. Het feit dat de collectie werken van zeer uiteenlopende periodes uit Telemanns leven bevat, is bijzonder boeiend. De vroegst gedateerde cantates ontstonden in 1719, terwijl de laatste cantate waarvan we de datum kennen van 1762 dateert. Ongeveer een derde van de cantates uit de collectie maken deel uit van de '*Engel-Jahrgang*' van 1748-49. Deze reeks wordt ook wel de '*Stoppe-Jahrgang*' genoemd omdat ze gemaakt zijn op tekst van Daniel Stoppe. Van bijna een vijftigtal cantates is het tot nu toe niet mogelijk geweest om te achterhalen wanneer ze gecomponeerd werden. De resterende cantates zijn gecomponeerd tussen 1719 en Telemanns dood in 1767. De overgrote meerderheid hiervan, niet minder dan 41 cantates, dateert van voor 1729.

Deze verspreiding over diverse decennia maakt dat deze collectie manuscripten bijzonder waardevol is. Ze geeft immers een beeld van Telemanns cantate-oeuvre over nagenoeg zijn volledige componistenloopbaan.

De cantatenproductie van Telemann

Telemann heeft in totaal bijna 2000 kerkcantates geschreven. Alle zondagen van het kerkelijk jaar komen er aan bod. Daarnaast componeerde hij ook cantates voor andere religieuze aangelegenheden zoals begrafenissen, huwelijken, wijdingen van kerken. En daarnaast zijn er nog de wereldlijke cantates. Helaas zijn vele daarvan verloren gegaan. Dat Telemann zo onvoorstelbaar veel religieuze cantates geschreven heeft, hangt samen met zijn opdracht als Musikdirektor te Frankfurt-am-Main en vanaf 1721 te Hamburg. Er werd gedurende verschillende decennia van hem verwacht dat hij elke zondag nieuwe cantates kon voorleggen: één voor de homilie en één voor erna. Bovendien had hij nog enkele contracten met andere kerken in andere steden voor het afleveren van cantates. Deze werksituatie gekoppeld aan het feit dat hij een hoge leeftijd bereikt heeft en dat hij actief bleef als componist tot aan zijn overlijden, kon enkel resulteren in een gigantische cantate productie. Niet onbelangrijk is ook zijn ongeëvenaarde reputatie. Telemann werd tijdens zijn leven immers algemeen beschouwd als de componist bij uitstek van religieuze cantates. De cantates van Telemann waren naar verluidt zo geliefd dat er zeer weinig Duitse protestantse kerken waren waar zijn cantates niet uitgevoerd werden. Als Telemann dan toch zo'n veelschrijver is, waarom kan dan een collectie van 150 cantates toch nog belangrijk zijn? Ongeveer een derde van de collectie is een uniek

Brussels Conservatories Library 941(2) TVWV 1:450

repertoire: deze cantates zijn in geen enkele andere bibliotheek of archief bewaard en bovendien zijn ze nog nooit uitgegeven. Hoe dan ook, kleurenscaans van hoge kwaliteit zijn al een eerste stap in de richting van een betere ontsluiting. Met dank aan het AMVB voor zijn bijdrage.

Wilt u op de hoogte blijven van ons muziekleven, volg ons op Facebook: www.facebook.com/library.kcb.
Of via onze website: <http://www.kcb.be/bibliotheek>

JOHAN ECKELOO

IS BIBLIOTHECARIS VAN HET KONINKLIJK CONSERVATORIUM BRUSSEL, SCHOOL OF ARTS VAN DE ERASMUSHOGESCHOOL BRUSSEL. ZIJN DOCTORAATSONDERZOEK FOCUSTE OP DE COLLECTIEVORMING VAN DE CONSERVATORIUMBIBLIOTHEEK TIJDENS DE 19e EEUW. HIJ DOCEERT OOK MUZIEKGESCHIEDENIS VAN DE MIDDELEEUWEN TOT DE BAROK.

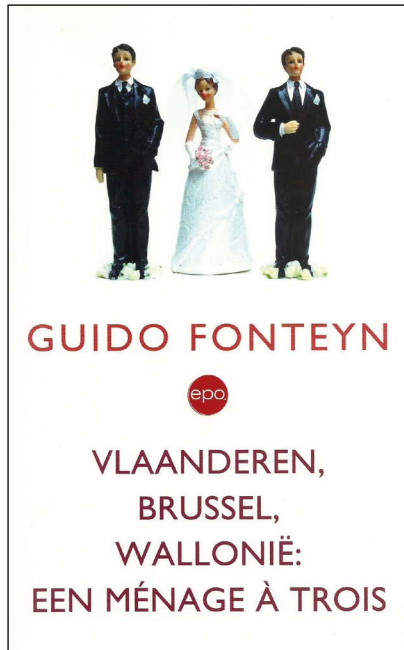

SOFIE VANHERLE

VOLGDE DE OPLEIDINGEN PIANO, KLAVECIMBEL, CONTRAPUNT EN FUGA. ZIJ IS VERBONDEN AAN HET KONINKLIJK CONSERVATORIUM BRUSSEL ALS KLAVECINIST-BEGELEIDER EN DOCEERT MUZIEKSCHRIFTUURVAKKEN. ZE DOET MOMENTEEL ONDERZOEK NAAR DE RELIGIEUZE CANTATEN VAN TELEMANN UIT DE CONSERVATORIUMCOLLECTIE.

KRONIEK

Jimmy Koppen, Vrije Universiteit Brussel

Over Reynders tot
Van Cauwenberghe

Guido Fonteyn, voormalig journalist bij *De Standaard*, is zonder twijfel de beste Walloniëkenner van Vlaanderen. Regelmatig verschijnt er van zijn hand weer een nieuw boek, waarin onbekende of vergeten feiten uit zuidelijk België worden opgerakeld. Met *Vlaanderen, Brussel, Wallonië: een ménage à*

trois is dat niet anders. Fonteyn focust hierin op de gespannen verhouding tussen de drie landsgedeelten, en waarbij – ondanks de taalbinding – de verstandhouding tussen Wallonië en Brussel zeker niet evident is. De auteur herinnert de lezer er trouwens meteen aan dat de Belgische breuklijn initieel niet via taalkwesties liep, maar wel economisch-industrieel van aard was. Talloze Vlamingen trokken immers richting Wallonië om daar te gaan werken. Het is in de fabrieken waarin Fonteyn zijn verhaal laat starten. Van Neutraal Moresnet – een door de geschiedenis vergeten dwergstaatje tussen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en Pruisen – tot de steenkoolontginningen van het Luikse en in Charleroi, en de fabrieken van La Louvière, worden *petites histoires* verteld. Het is onmogelijk deze tafereelen te boek te stellen zonder stil te staan bij de sociale ellende die de Waalse industrie met zich meebracht. Het ging daarbij niet enkel om vrouwen- en kinderarbeid, of arbeidersopstanden, maar ook mijnrampen en de sociale gevolgen ervan. Vooral de aanwezigheid van het explosieve mijngas was een constant gevaar: in de Borinage alleen al waren er, medio 19e eeuw, tientallen ontploffingen, vaak met meerdere slachtoffers.

Het eerste deel van het boek heeft het vooral over de teloorgang van de Waalse (steenkool)industrie, waarvan de lezer de grote lijnen kent. Het tweede deel is interessanter:

daarin focust Fonteyn op de migratiestromingen van Vlamingen naar Wallonië, en waarvan de restanten tot vandaag merkbaar zijn in achternamen. Die migratie was nooit georganiseerd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de migratie van Italianen in naoorlogs België. De tocht van Vlamingen naar Wallonië was voornamelijk ingegeven door het ontvluchten van armoede in eigen streek. Het pamflet van pater Starcke uit 1914, met de toepasselijke titel *Arm Vlaanderen* illustreerde de situatie heel goed. Maar Starcke had de eerste gevallen nog niet meegemaakt: in de 19e eeuw werd Vlaanderen meermaals getroffen door hongersnood en pauperisme, in zulke mate dat het monument van de liberale kabinetsleider Charles Rogier, in de OLV-Ter-Sneeuwwijk, verwijst naar zijn inspanningen 'om de miserie van *de Vlaanders* te verlichten'. Het is raden naar het aantal Vlamingen dat uiteindelijk naar Wallonië trok, op zoek naar een beter leven, en daar ook bleef. Fonteyn probeert daar nogal arbitrair wat percentages op te plakken, onder andere door middel van het tellen van de 'Vlaamse' namen in het telefoonboek van La Louvière. Wat wel vaststaat is dat de bevolking van de steenkoolbekkens spectaculair toenam – wat meteen niets wil zeggen over het aantal Vlamingen dat daar mede voor zorgde. Bovendien waren deze Vlamingen niet alleen actief in de steenkoolindustrie, maar ook als landbewerker en landbouwer. Het boek van Fonteyn is eerder anekdotisch en nogal vrijblijvend. Op chronologisch vlak zit er ook niet echt een lijn in. Ondanks de aanwezigheid van 'Brussel' in de titel is trouwens de feitelijke aandacht voor de (specificiteit van de) hoofdstad in dit boek

verwaarloosbaar. Het is voor de lezer zeker aangenaam om te lezen, maar je weet eigenlijk niet goed welke richting Fonteyn nu eigenlijk met zijn boek uit wil.

**G. FONTEYN, VLAANDEREN,
BRUSSEL, WALLONIË: EEN
MÉNAGE À TROIS.**
BERCHEM, EPO, 2014, 186 p

COLOFON

Zesmaandelijks tijdschrift van het Archief en Museum voor het Vlaams leven te Brussel vzw

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Jari Demeulemeester, Arduinkaai 28 1000 Brussel

REDACTIE

Lien CeÛppens, Kathleen De Blauwe, Guy De Groote, Jari Demeulemeester, Frederik Geysen, Patricia Quintens, Wim Van der Elst, Frank Vanhaecke

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Frans Coomans, Dirk Christiaens, Helena Desimpelaere, Johan Eeckeloo, Jimmy Koppen, Herman Maes, Eva Schandevyl, Remco Sleiderinck, Sofie Vanherle

REDACTIEADRES

Arduinkaai 28 1000 Brussel

arduino@amvb.be

VORMGEVING: L-ink

DRUK: epo

ISSN: 1784-3111

Abonnement op *Arduin* en *@rduin*: € 20,00

Losse nummers *Arduin*: € 10,00 (exclusief verzendingskosten)

KBC: 433-1062071-43 – BIC: KREDBEBB – IBAN: BE66 4331 0620 7143

Het AMVB tracht de wettelijke voorschriften inzake auteursrecht toe te passen. Instellingen en personen kunnen contact opnemen met de redactie indien zij menen rechten te kunnen laten gelden.

AMVB

Arduinkaai 28

1000 Brussel

Tel: 02-209 06 01 – Fax: 02-502 83 21

www.amvb.be

Algemeen: info@amvb.be

Directie: patricia.quintens@amvb.be

Arduin: arduino@amvb.be (redactionele vragen en opmerkingen)

De leeszaal van het AMVB is gedurende de weekdays toegankelijk van 10.00 tot 17.00 uur, gesloten tijdens het weekend en op feestdagen.

Met steun van de
Vlaamse overheid

VLAAMSE
GEMEENS
CHAPSCO
MMISSIE

